

A magyar irodalomtörténet-írás 19. század elején induló, máig érvényes hagyománya szerint az episztola műfaja az 1770-es évek elejétől az 1820-as évek elejéig jelentős szerepet töltött be.¹ 1814-ben Döbrentei Gábor, majd 1828-ban Toldy Ferenc² egybehangzóan Orczyt, Barcsayt, Ányost tartotta a műfaj magyarországi kezdeményezőinek, a műfaj leáldoztatát pedig már az 1820-as évek végén jelezték a kortársak: mind Bitnitz Lajos 1827-ben,³ mind Toldy 1828-ban a műfaj utolsó alkotói közül Kis Jánost, Kazinczyt, Vitkovicsot és Berzsényit említette, akiknek episztolairói munkássága az 1820-as évek elejére lényegében véget ért. A korszakhatárok kijelölése mellett egyöntetűek a 19. század eleji források abban a tekintetben is, hogy a műfaj felvilágosodás kori történetében valamiféle törést érzekeltek. Földi János 1790-ben készült poétikájában az episztola két változatának, az erkölcsi tudományokra oktató horatiusi episztolának és a „dramatika levelek”-nek ismertetésekor nem tud egyikre sem magyar példát említeni,⁴ jóllehet ismer-te azokat a szerzőket és műveket, amelyeket nem sokkal később már Döbrentei is episzto-lának tart: „A’ magyar episztola vele [Barcsay Ábrahámmal], Orczyval és Ányossal kezdődik. De ők úgy látszik nem tették volt fel magokban, hogy úgy írják az episztolát, mint annak regulája megkívánja, hanem versekben leveleztek. Innen van sok helytt a’ csak egy barátságos társaság’ prózai tónusa, ’s ollyas mi, a’ mit csak egymásnak kellett volna együtt lételkor elmondani. Tartsa meg ugyan az episztola a’ barátság’ tónusát, de még is emelkedjen magasabbra, ’s csak ollyant írjon, a’ mi másokat is mindenkor interresszálhasson. Kis Jánosnak *Igaz hát barátomja* mindenhez fog mindenkor szóllani.”⁵ Döbrentei tehát az 1770-es, 1780-as évek episztoláit szembeállította egy, a 19. század első éveiben született munkával. E szembeállítást azután újabb indokok alapján megis-métli kéziratban maradt, iskolai használatra szánt poétikájában: „Költői leveleink kezdete közöttünk Ányost, Barcsayt, Orczyt, Mátyásit, Péczelit, gr. Gvadányit hozza emlékeze-tünkbe, csakhogy ezek, ha van is verseikben néhol, poétai szellem, nagyobb részént csak

¹ MEZEI Márta, *Felvilágosodás kori líránk Csokonai előtt*, Bp., Akadémiai, 1974, 51; BÍRÓ Ferenc, *A fiatal Bessenyei és íróbarátai*, Bp., Akadémiai, 1976, 259–299; Uő., *A felvilágosodás korának magyar irodalma*, Bp., Balassi, 1995², 65–66; SZAJBÉLY Mihály, „*Íme általküldöm elmém futtatását*”: *Ányos Pál levelezése*, Vár Ucca 17, 1994/2, 7.

² DÖBRENTEI Gábor, *Barcsay Ábrahám*, Erdélyi Múzeum, 1814/1, 29; *Handbuch der ungrischen Poesie*, I–II, Hrsg. Julius FENYÉRY, Franz TOLDY, Pesth–Wien, 1828, I, p. XLVI.

³ BITNITZ Lajos, *A magyar nyelvbeli előadás tudománya*, Pest, 1827, 403.

⁴ FÖLDI János, *A’ Versírásról*, kiadta a Bp.-i Kölcsey Ferenc Gimnázium 1961–62. évi IV/b osztályának munkaközössége, Bp., 1962, 83, 87.

⁵ DÖBRENTEI, *i. m.*, 29.

prózát rímelték. A' formával, költői művészséggel bánni, még nem tudtak. Most a' Nemzet koszorúját megérdemli már: Kis János, Vitkovics, Kazinczy, Bersenyi, Szemere.”⁶ Hozzá hasonlóan jellemzi Toldy is antológiája költészettörténeti bevezetőjében a műfaj magyarországi kezdeményezőit: „Andere, wie Orczy, Barcsay, Jos. Teleki lieferten Episteln in französischen Stile und Lehrgedichte: sie waren aber bei vielen höchst poetische Stellen, im Ganzen doch nur mehr Denker und Sittenrichter als Dichter; und versäumten ausserdem neben dem Utile das Dulce so sehr, dass durch sie nicht einmal die Diction bedeutend gewann.”⁷ Néhány oldallal később pedig Kazinczyt e műfaj utolérhetetlen mesterének nevezi.⁸ Ugyanezt a „törést” jelzi kézikönyvének kötetbeosztása is: az első kötetben csak az 1770-es, 1780-as években keletkezett episztolák olvashatók, míg a második kötetben Kazinczytól indulva a 19. század első két évtizedében született episztolák. Bitnitz a költői episztoláról szóló fejezet zárásában a magyar episztolaírók közül Révait, Kazinczyt, Kis Jánost, Vitkovicsot és Berzsényit sorolja fel, akik az egy Révai kivételével szintén a 19. század elején írták episztoláikat.⁹

Földi, Döbrentei, Toldy, Bitnitz ítéletében közös pont a műfaji szabályoknak való megfelelés vagy meg nem felelés alapul vétele. A korabeli irodalomtörténet-írásban rögzített felfogás Kazinczy felléptét az episztola műfaj történetében jelentős fordulatként értékelte, és szembeállította az 1770-es, 1780-as évek episztolaköltészetével. E máig ható gondolat Horváth János klasszikus megfogalmazásában: Kazinczy „[e]gy fölöttébb gyarló, eladdig hétköznapi, Arany szerint »ügyes-bajos« dolgok közlésére felhasznált műfajt emel fel műköltői színvonalra a költői levélben”.¹⁰

A 19. század első évtizedeinek magánleveleiben, kritikáiban és irodalomtörténeti munkáiban az episztola műfajára vonatkozó reflexiók normatív felfogása, valamint az egyre szaporodó poétikai munkák száma is indokoltá teszi a poétikai-retorikai hagyomány vizsgálatát. Foglalkozni kell az ezek háttérében lévő, 18–19. század fordulóján született külföldi és hazai poétikákkal is, feltárandó azt az elvárásrendszert, amely meghatározta az episztolaírás és -olvasás szokásait az 1800-as évek első évtizedeiben, és amely az ekkor alakuló magyar irodalomtörténet-írásban döntően meghatározta a műfajról kialakított képet.

⁶ DÖBRENTEI GÁBOR, *Példa-szedés a' magyar literaturából: Első rész: Költői munkák*, Pesten, 1822, 77v; kézirat: MTAK Kt. Mlr. RUI 8r. 19. sz.

⁷ *Handbuch...*, i. m., I, p. XLVI.

⁸ *Handbuch...*, i. m., I, p. LXVI.

⁹ BITNITZ, i. m., 403.

¹⁰ HORVÁTH JÁNOS, *A magyar irodalom fejlődéstörténete*, Bp., Akadémiai, 1980², 218. Horváth a *Szabó Dávid* című Arany-tanulmányból vette a Kazinczy előtti episztolák jellemzését, jóllehet Aranynál ez pusztán Baróti Szabó első kötetére vonatkozik. Máig tartó hatásához lásd a *Verses levél Mihályffy Zsuzsannának* című versről szóló sorokat: BEDECS LÁSZLÓ, *Az óvodától az egyetemig (Varró Dániel: Bögre azúr)*, Jelenkor, 2000. január, 98.

A „*carmen epistolicum* levélbeli dolgokat tárgyal, azaz különféléket, amiként a levélben történni szokott”¹¹ – ez a Piscatortól idézett gondolat jól jellemzi a 18. század közepéig uralkodó felfogást, amely a költői és a prózai levelet teljesen egynek tartotta, s amely részben megmagyarázza, hogy mind az oktatást, mind a nemzeti nyelvű költészetet is meghatározó latin, illetve nemzeti nyelvű poétikai hagyományban az alkalmi költészet egyik műfajaként jelenlévő és népszerű episztolát miért nem taglalták részletesen.¹²

Az episztola műfajának részletesebb ismertetése feltűnő „hiány”: s nemcsak azért, mert a költőkhöz minden időben közel állt a gondolat, hogy a „mindennapi élet megnevesített leveleiből egyedi költői műfajt teremtsenek” – amint ezt egy tanulmányíró 1800-ban természetesnek érezve kijelenti¹³ –, hanem különösen Horatius és Boileau miatt, akik elméleti műveikkel a vizsgált korszakban egyértelműen befolyásolták a poétikai gondolkodást, s jóllehet ismert, forgatott episztolaköltők voltak, erről a műfajról poétikáik hallgatnak. Elmélet és gyakorlat elkülönülésének paradoxonára hívja fel a figyelmet a 18. század elején a *Spectator* (nyomában a francia és a német változat) egyik cikke,¹⁴ amelyvel megkezdődött a költői levél műfajának e században lezajlott poétikai rehabilitációja. Döbrentei száz évvel később, 1817-ben Boileau *L'art poétique*-jének magyar fordítását publikálva ezt az elkülönülést már hiányosságnak látja, számára a műfaj kihagyhatatlan a poétikai kánonból: „Boileau a' Poézisnek elészámláltatott nemei közül háromnak a teoriáját hagyta-ki, úgy mint: az úgy nevezett Ezópi Meséét, az episztoláját, 's a' tanító-költeményét, mellyek, mint kisebb nemek, a' II-dik Énekbe tartoztak volna.”¹⁵

A *Spectator* „elmés” levelezője szakít ugyan azzal a hagyománnyal, amely az alkalmi költészet körében tárgyalja az episztolát, de a műfaj egységessége számára sem kérdés. Leszögezi, hogy csak az olyan verseket sorolja az episztolák közé, amelyeket a verses levél megalkotói, Ovidius és Horatius készítettek. Nem a művek megírásakor követendő szabályokat írja elő, hanem az episztolaköltői habitust ismerteti: míg az ovidiusi (szerelmes, baráti és gyászos alkalmak ihlette) levelek írójának saját szívét kell ismernie, szelídebb érzelmeivel tisztában lennie – csak így szíthatja fel olvasója érzéseit –, addig a horatiusi episztola egészen mást, „férfias” érzékekkel rendelkező írókat követel, azaz „is-

¹¹ Idézi BÁN Imre, *Irodalomelméleti kézikönyvek Magyarországon a XVI–XVIII. században*, Bp., Akadémiai, 1971, 32–33.

¹² Markus MOTSCH, *Die poetische Epistel: Ein Beitrag zur Geschichte der deutschen Literatur und Literaturkritik des achtzehnten Jahrhunderts*, Bern–Frankfurt/M, Herbert Lang, 1974, 70; TÓTH Sándor Attila, *A latin humanitas poétikája*, II/1, *Poesis specialis artis poeticae: poesis narrativa et lyrica*, Szeged, Gradus ad Parnassum, 2000, 187–188; másik szempontot vet fel Bán: BÁN Imre, *Losontzi István poétikája és a kései magyar barokk költészet* = B. I., *Eszmék és stílusok*, Bp., Akadémiai, 1976, 218.

¹³ [Johann Friedrich Caspar MANSO], *Ueber des Wesen der Horazischen Epistel = Nachträge zu Sulzers allgemeiner Theorie der schönen Künste*, von einer Gesellschaft von Gelehrten, VI/1, Leipzig, 1800, 395. (Repr. Hildesheim–Zürich–New York, Georg Olms Verlag, 2001.)

¹⁴ *The Spectator*, ed. Henry MORLEY, III, London, Routledge, 1891, 617–619 (No. 618., November 10, 1714); <http://spectator.rutgers.edu/spectator/index.html>.

¹⁵ DÖBRENTEI Gábor, *Boileau Despreaux' élete 's Poétikája*, Erdélyi Muzéum, 1817/7, 79.

merje mélyen az emberiséget, [...] az emberi életet, erkölcsöket”.¹⁶ Egyedül attól óvja az író az utóbbi típus esetében, episztolája nehogy prózaivá váljon.

A *Spectator*hoz képest Gottsched részben visszatér ahhoz a hagyományhoz, amely az alkalmi költészet egyik típusaként tartja számon az episztolát, de szabályai a mesterkedő költészet gyakorlatát elutasítják. A *Von poetischen Sendschreiben oder Briefen* fejezetben¹⁷ a műfaj szövegeit tartalmilag három csoportra osztja: komoly, vidám és szatirikus. Mindhárom jellegzetes élethelyzetekhez kötődik: a komoly a levélformában írott dicsérő vagy gyászverseket, a vidám a jókívánságot közlő verseket takarja (példaként a jó barát házasságára írott verseket hozza fel), míg a szatirikus tulajdonképpen bármely alkalomhoz köthető, mivel akár a gyászversekben is lehetséges az emberi erkölcsökről írni. A témának megfelelően alakulnak a stílusok is: a dicsérőkben méltóságosnak kell lennie, a vidámban természetesnek, de nem alacsonynak, tehát a köznépi kifejezéseket nem szabad beemelni a levélbe, végül a szatirikusban tüzesnek, éleselméjűnek és természetesnek. Gottsched szerint a prózai levélből az episztola alapjait tekintve nem különbözik, mivel ez sem más, mint egy távollévő megszólítása, ennek ellenére jelentős különbségek vannak közöttük. Az episztolák elején, közepén és végén egyszer-egyszer ugyan utalni kell arra, hogy a vers valóban levél, tehát a címzettet meg kell szólítani, de szükségtelemnek az udvari(as)ság megkövetelte szabályos, sornyi hosszú címzések, a sok bók, továbbá a hétköznapi témákat, amelyek a prózai levélben tárgyalhatók, itt kerülni kell; s míg a verses levélben lehet tegezni, a prózaiban nem. Gottsched élesen elutasítja a költői levél megszerkesztésében a művészi elrendezést, különösen a chria követését. Elítéli továbbá a zárlat mesterkélttségét, például az aláírás rímopozícióba helyezését. A vidám tartalmúak esetén még azt is hozzáteszi, hogy az olvasottaknak és a társaságnak kell úgy kiművelni a szerzőt, hogy a szellemes írás természetes képessége kialakuljon nála, erre ugyanis nincsenek szabályok.

A 18. század poétikáinak olvasásakor figyelemre méltóak mind a nagyfokú egyezések, mind az alkalmi költészet korából eredeztethető elképzelések továbbélése. A levél egyszerűen csak egy formát jelent, a kötetlen vagy kötött alaknak nincs döntő jelentősége, a tematikus-hangnemi jegyek alapján megállapított műfaji alcsoportok (szatirikus-didaktikus, az elégikus és a heroikus) nem feszítik szét a műfaji kereteket. A prózai levél és az episztola lényegi azonosságát a 18. század második felében sem tagadják, és a verses levél esetében is ugyanúgy gondosabb kidolgozást várnak el. Példának véve Batteux-t (és az ő nyomán Ramlert): ő a prózai levélhez kapcsolja kétoldalmi episztola-elméletét,¹⁸ ennek nyomán kiemeli a tematikus és hangnemi sokszínűséget: a költői levélben lehet „dicsérni, feddni, elbeszélni, filozofálni, értekezést írni”. A stílus ezeknek megfelelően, valamint a levélíró és a címzett társadalmi állásától függően módosul. Lé-

¹⁶ *The Spectator*, i. m., 617–618.

¹⁷ Johann Cristoph GOTTSCHED, *Versuch einer kritischen Dichtkunst*, 1751⁴, 669–680. (Repr. Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1982.)

¹⁸ Charles BATTEUX, *Principes de la Littérature*, I–V, nouvelle édition, Paris, 1764, III, 417–418; részletes elemzését lásd CSETRI Lajos, *Egység vagy különbözőség? Nyelv- és irodalomszemlélet a magyar irodalmi nyelvújítás korszakában*, Bp., Akadémiai, 1990, 147–153.

nyeges különbség viszont, hogy Gottschedtől eltérő rendszerezést¹⁹ használva az episztoláról írottak hangsúlyai is máshová kerülnek. Batteux-nél a münemi rendszer négyessé bővült.²⁰ Az arisztotelészi mimézisalapú poétika érvényességi körét kiterjesztve az érzelmelek utánzásának lehetőségére, saját jogán legitimálva ezzel a líra műnemét és megteremtve a didaktika önálló osztályát. A münemi változások nyomán az episztoला elméleti megítélésében már nála is fordulat észlelhető: a műfajról írottak ugyanis a didaktikus költeményekről szóló fejezetben találhatóak, s ezzel a műfaji alcsoportok közül kiemeli a szatirikust, az elsősorban Horatius nevével (és munkáival) jellemezhető típust. Ezzel azonban a korábban egyöntetű és egyértelmű megítélés eltűnt: az ovidiusi típus anomáliává válik a műfaj elmélete számára.

E probléma feloldására tett kísérletet Eschenburg 1783-ban megjelent poétikája. A szerző Batteux-vel szemben kiindulópontul az arisztotelészi-horatiusi beszédkritériumot választotta, ezért két helyen is előkerül a műfaj. Egyszer az epikus (narratív) költészetnél, itt a horatiusi didaktikus episztolát ismerteti, majd a dramatikusnál, ahol a heroidát.²¹ Eschenburg mind a két helyen utal a fejezet elején arra, hogy tulajdonképpen egyazon műfajról van szó, ennek ellenére másként kezeli a kettőt. A szerző a horatiusi didaktikus, „tulajdonképpen” episztoला esetében nem tér el a latin és nemzeti nyelvű poétikai hagyománytól. A minden levelet meghatározó jegyből kiindulva – a levél távollévő személyek beszélgetése – fejt ki a költői levél jellemzőit. A didaktikus episztolának természetesnek, díszítetlennek kell lennie, valamint könnyednek, változatosnak és szóragoztatónak. Tartalma szerint valamely morális igazságot, tanítást ad elő; a tárgy komolyságát szelíd gúnnyal enyhíti; a szerző célja a hibákra való rámutatás, a jobbítás, de mindezt enyhén, nem túlságos szigorral kell tennie. Ebben különbözik a szatírától, mely erőteljesebben támadja és ostromozza a hibákat. Újdonság viszont a korábbiakhoz képest, hogy Eschenburg a fejezetben már nem említi a dicsérő, magasztaló episztolát, jöllehet a műfaj elméleti hagyományába és gyakorlatába mind az antik, mind az újkori példák nyomán egyértelműen beletartoztak. Eschenburg azonban a heroida jellemzésekor jelentősen eltér az episztoलाelméleti hagyománytól. Hosszasan ír az ábrázolandó érzések, szituációk jellegéről, majd a fejezetvégi összefoglalásban a heroidát nem pusztán episztoलाként értelmezi, hanem a műfaji sajátosságokat az episztoला, az elégia és a monológ érintkezésével magyarázza.

Poétikájából a kiindulópontul szolgáló epika–dramatika kettősséget figyelembe véve két út nyílik. Lehet úgy értelmezni, hogy a korabeli modern elméletekhez képest elavult, nem követte a műnemfelfogásban bekövetkezett változásokat, de épp az episztoलाfejezet példájából kiindulva lehet úgy is értelmezni, hogy poétikájára mégiscsak hatással voltak a korszak műfajelméleti változásai. Az első értelmezésre példa Földi János, akinél a két episztoలా típus pusztán abban különbözik, hogy a versben maga a költő beszél-e vagy

¹⁹ Gottsched rendszerezőelvéről CSETRI, *i. m.*, 130.

²⁰ CSETRI Lajos, *Nem sokaság hanem lélek: Berzsenyi-tanulmányok*, Bp., Szépirodalmi, 1986, 101–111; TÓTH, *i. m.*, 44–48.

²¹ A következő kiadást használtam: Johann Joachim ESCHENBURG, *Entwurf einer Theorie und Literatur der schönen Wissenschaften*, Berlin–Stettin, 1789, 136–137 (episztoला) és 200–204 (heroida).

sem;²² az utóbbira viszont Csokonait lehet felhozni, akinek Dayka heroidái kapcsán írt sorai a műnemi négyességben önállósult líra koncepciója alapján érthetőek, és rávilágítanak e műfaj jelentőségére: „A heroidáknak egy különös karakterek van a költés világában, melly három poémának természetéből van kölcsönözve. Az őszinte levelek, az érzékeny elégiák és az indulatos monológok tulajdonsági olvadnak egybe ebben az Ovidius édes találmányjában.”²³

Eschenburg *Beispielsammlung*ja követi poétikája felosztását (és zanzásítva ugyan, leírásait), a költői leveleket és a heroidákat nemcsak hogy külön név alatt, de külön kötetben is tárgyalja. E szöveggyűjtemény jelentősége a 19. század első éveinek alább tárgyalandó, Magyarországon is hatást gyakorló német irodalomtörténeti összefoglalóiban is tetten érhető: ugyanazok a nevek köszönnek vissza Bouterweknél és Eichhornnál is, mint akiket a költői levélre az egyes nemzeteknél példaként felhozott.²⁴ Eschenburg poétikájához hasonlóan szintén az episztolaelmélet átalakulásának tanúja Hugh Blair 1783-ban megjelent, Magyarországon is népszerű²⁵ munkája, valamint Eberhard szintén ugyanebben az évben megjelent műve. A költői leveleket tárgyaló fejezetben a hagyománynak megfelelően műfaji alcsoportként elkülönítik ugyan az érzelmeket festő vagy „valamelly szenvedelem érzés”-t kifejező „szerelmes, elegiai”, illetve az „erkölcsi vagy kritikai tárgyakról” szóló „tanító levelek”-et, de a költői levél kifejezést szűkebb értelemben már csak ez utóbbira használja mindkettőjük.²⁶

Az ellentmondás feloldására a Szemere és Kazinczy által nagyobb figyelemben részesített²⁷ Pölitz az eddigiekhez képest egy másik utat választott 1807-ben megjelent *Die Aesthetik für gebildeter Leser* című munkájában. A költői levél műfaját nem próbálja meg „a’ költői formák’ négy fő osztálya” valamelyikébe sorolni, hanem kiegészítésül felveszi az ún. „pótolékosztály”-t, és itt tárgyalja.²⁸ Pölitz episztolafejezete más szempontból is jelentős: kiemeli, és az „esztétikailag tökéletes forma” kritériumának tartja a költői levélben a címzett, a szerző, a téma és a közönség sajátos, az eddigiektől eltérő magyarázatot nyugvó viszonyát: „Der Dichter spricht in d. poet. Epistola zwar zu einer Person, er individualisirt aber dieselbe so, dasz er zu ihr als zu seinem ganzen Geschlechte redet; denn in die Darstellung der poet. Epist. gehört nur dasz, was dem Individuum, als *Theil seiner Gattung*, aber freilich unter subjektiven Beziehungen u. individuellen Verhältnissen beigelegt wird. Die Person, an welche sich der Dichter wendet, musz,

²² FÖLDI, *i. m.*, 83, 87.

²³ KAZINCZY Ferenc *Összes művei: Harmadik osztály: Levelezés*, s. a. r. VÁCZY János, I–XXI, Bp., MTA, 1891–1911 (KazLev.), III, 19. Csokonai Kazinczy Ferencnek, 1803. február 20.

²⁴ *Beispielsammlung zur Theorie und Literatur der schönen Wissenschaften*, Hrsg. Johann Joachim ESCHENBURG, Berlin–Stettin, 1788, III. Band (*VII. Poetische Briefe*).

²⁵ Lásd VÍGH Árpád, *Retorika és történelem*, Bp., Gondolat, 1981, 93–94.

²⁶ BLAIR Húgó *Rhetorikai és Aesthetikai Leczkéi*, ford. KIS János, Buda, 1838, II, 215–216; lásd még EBERHARD, *Aesthetika, vagy a Szép tudományoknak theoriája*, ford. PUCZ Antal, Pesten, 1817, 125–126.

²⁷ Szemere szó szerint idézi Kazinczynak (KazLev. VIII, 522–523. 1811. május 17.), aki a pandekták VI. kötetébe veszi fel. (MTAK Kt. K633/VI, 256f.) – Magyarul BITNITZ, *i. m.*, 401–403.

²⁸ Idézőjelben a magyar kifejezések: BITNITZ, *i. m.*; az eredetivel való összevetést lásd VÍGH, *i. m.*, 111–133.

wenn die poet. Epist. ein aesthetisches Product seyn soll, idealisirt werden, so dasz man in ihr mehr den Menschen überhaupt, als ein bestimmtes Individuum erkennt.”²⁹

Az episztola elméletében Pölitz mellett fontos változást jelent Bouterwek 1815-ben megjelent munkája is. Az *Aesthetik* e kiadása ugyanis talán a legkövetkezetesebb lefordítása a batteux-i műnemelméleti fordulatnak az episztola műfaji definíciójára. Különösen szembevetendő a változás, ha az 1806-os első kiadással is összehasonlítjuk a költői levélre vonatkozó részeket. Az első kiadásban az elégiához kötve tárgyalja a heroida műfaját, míg a költői levelet – ahogy állítása szerint a didaktikus episztolát nevezni szokás³⁰ – a didaktikus formák között, az ovidiusi levél tehát e rendszerből kimarad. Elismeri ugyan, hogy a heroida olyan műfaj, amely teljesen önállóan látszik, ám ennek csak az az oka, hogy benne a lényegi és járulékos elemek sajátos egyveleget képeznek. Eschenburg magyarázatával szemben szerinte a heroida sem a drámával, sem a költői levéllel nem rokon. Lényegét tekintve e műfaj teljesen egy az elégiával. (Bouterwek magyarázata ezzel az *elegia epistolaris* régebbi elméletéhez³¹ tér vissza.) A különbség a kettő között szerinte csupán annyi, hogy a heroida rendszerint „hideg”, mivel ritkán sikerül idegen érzelmeket természetesen és érdeklően festenie.³² A didaktikus költői levélre vonatkozó részlet az első kiadásban még szűkszavúbb. A műfajt a satírával azonosítja, az egyedüli eltérés szerinte csupán annyi, hogy az episztola a tanítandó általános igazságot egy meghatározott személyhez intézve világosabban tudja kifejezni.

Esztétikája második kiadásában Bouterwek jelentősen módosítja az episztoláról írottakat, és két külön fejezetben foglalkozik a műfaj korábban két alcsoportjaként tárgyalt ovidiusi és horatiusi episztolával. Az előbbit a lírai episztola megnevezéssel a lírai műfajok közt, utóbbit a didaktikus episztoláról szóló fejezetben tárgyalja.³³ A lírai episztola fogalmának újdonságával indítja a tárgyalást: „Unter diesem Namen pflegt man keine Dichtungsart besonders aufzuführen, vermuthlich weil man die poetische Epistel ohne nähere Bezeichnung in die Reihe der Dichtungsarten aufgenommen hat.”³⁴ Érvéleése szerint a levélforma önmagában nem indokolja, hogy egy kategóriában kell tárgyalni minden olyan költeményt, melyeket általában költői levél megnevezéssel illetnek: „Aber es ist nicht einzusehen, warum sich das Gefühl nicht auch lyrisch in herabgestimmtem Tone, der gebildeten Prose sich nähernd, auf eine Art soll aussprechen dürfen, die den schriftlichen Mittheilungen unsrer Gefühle im gemeinen Leben nachgeahmt zu seyn scheint. Kann die didaktische Epistel sich unter der Dichtungsarten behaupten, so muß

²⁹ KazLev. VIII, 522. Szemere Pál Kazinczynak, 1811. május 17. (Kiemelés az eredetiben.) Szemere apórák helyesírási eltérésekkel idézi az eredetit. Lásd Karl Heinrich Ludwig PÖLITZ, *Die Aesthetik für gebildete Leser*, I–II, Leipzig, 1807, II, 186–187.

³⁰ Fr. BOUTERWEK, *Aesthetik*, Leipzig, 1806, 363. (Repr. Hildesheim–New York, Georg Olms Verlag, 1976.)

³¹ Lásd SZABÓ Flóris, *A költészet tanításának elmélete és gyakorlata a jezsuiták győri tanárképzőjében (1742–1773)*, ItK, 1980, 473, 482.

³² BOUTERWEK, *i. m.*, 362–364.

³³ Fr. BOUTERWEK, *Aesthetik*, Göttingen, 1815², 112–115 (*Die lyrische Epistel*) és 125–129 (*Die didaktische Epistel*).

³⁴ BOUTERWEK, *i. m.*, 112.

auch der lyrischen ein Platz gegönnt werden.”³⁵ Bouterwek szerint Ovidius pontusi levelei, bármily csekély költői értékkel is bírnak, már régóta jelzik a lírai episztola helyét a műfaji rendszerben. Fontos az is, hogy az első kiadással szemben a heroida immár a lírai episztola alcsoportja, s hogy nem az elégiai karakterből vezet le az új műfaj jellegzetességeit, tehát az első kiadással szemben nem az elegia epistolaris elképzeléséhez nyúl vissza.³⁶ Ez bizonyítja ugyanis azt, hogy a tét valóban az érzelmek kifejezésének emancipációja volt.

Bouterwek azonban megvédi a didaktikus költészetet az esztétikában – szavai szerint – akkortájt fellépő véleménnyel szemben, mely szerint annak nem volna semmi értéke: „sehen wir die didaktische Poesie so natürlich, wie die lyrische, und dramatische, aus dem menschlichen Gemüthe hervorgehen”.³⁷ Ennek megfelelően a didaktikus episztoláról szóló fejezet is bővebb valamelyest, mint az első kiadásban. Leírása azonban a műfaj horatiusi típusának korábbi leírásaitól nem tér el. Korábbi művéhez képest a szatíráról való eltéréseket, illetve a (barátságos) prózai levelekkel való szoros kapcsolatát jobban hangsúlyozza. Ennek alapján megköveteli a barátságos-társas előadásmódot, amelyhez egy olyan társasági kultúra kívántatik, mint amilyen Franciaországban található, vagy egy olyasfajta hajlékonyság (Biagsamkeit), mint amely a német nemzeti karaktert jellemzi, és amely az írásban pótolni tudja a társas szórakozásból hiányzó könnyűséget, szabadságot és ügyességet.

A bouterweki *Aesthetik* két kiadása közötti jelentős eltérés az időbeli közelség miatt különösen feltűnő, ám a szerző életművében nem előzmények nélküli. 1801 és 1819 között megjelent impozáns méretű összefoglalásának, a *Geschichte der Poesie und Beredsamkeit*nak³⁸ fejezeteit végigkövetve ugyanis kiderül, hogy Bouterwek a költői episztolát (a kifejezés minden esetben egyenértékű a didaktikus episztola megnevezéssel) az 1815-ös *Aesthetik*ben megfogalmazottak szerint használja. A tárgyalás során az egyes nemzeti irodalmak történetét követi, ám a(z egyes szerzőkhöz kötve tárgyalt) műfajokat mindig valamely eszményi típushoz méri: a költői levél esetében ez a horatiusi minta. Ennek bouterweki fogalma – legalábbis amennyire leírásai láttatni engedik³⁹ – egyértelműen a korabeli tudományos összefoglalások általános megállapításaihoz kapcsolódik. Horatius episztoláiban a nemes komolyság és a finom tréfa, éles gúny elegyítése jellemző, háttérben pedig az epikureus életbölcselet áll. Ám értékelése szerint az igazán jó episztolaköltőnek nem elég a horatiusi mintát követnie, a nemzetét jellemző főbb karaktervonásokat is érvényre kell juttatnia. Erre azonban csak a franciák és a németek közt talál megfelelő példát: Chaulieu-t,⁴⁰ illetve Göckingket.⁴¹

³⁵ BOUTERWEK, *i. m.*, 113.

³⁶ Vö. Heinrich DÖRRIE, *Der heroische Brief*, Berlin, Walter de Gruyter & Co, 1968, 10–11.

³⁷ BOUTERWEK, *i. m.*, 115–116.

³⁸ Fr. BOUTERWEK, *Geschichte der Poesie und Beredsamkeit seit dem Ende des dreizehnten Jahrhunderts*, Göttingen, 1801–1819, I–XII.

³⁹ Pl. BOUTERWEK, *Geschichte ...*, *i. m.*, II, 505; IV, 75.

⁴⁰ BOUTERWEK, *Geschichte ...*, *i. m.*, VI, 141–146.

⁴¹ BOUTERWEK, *Geschichte ...*, *i. m.*, VIII, 438–441.

Bouterwek irodalomtörténeti összefoglalásával egy időben jelent meg, és a koncepcióonális eltérések miatt némileg eltérő képet mutat az Erdélyi Múzeum egyes cikkeinek forrásául szolgáló *Geschichte der Litteratur* Eichhorntól.⁴² A feldolgozott műfajok között található a költői levél is. A későbbiekben azonban nem követi a római fejezetet uraló történeti tárgyalást:⁴³ az egyes nemzeti irodalmak esetében ugyanis a költői levelet vagy a horatiusi didaktikus vagy ennek a franciák által – leírása szerint – némileg átdolgozott típusához viszonyítva értékeli. A horatiusi episztola jellemzője szerinte elsősorban az épületes tartalom és az ezzel párosuló szép költői nyelv.⁴⁴ A régibb francia levélköltők (Boileau, idősebb Rousseau) kapcsán, akik e didaktikus episztolát vették mintául, ez a felsorolás kiegészül – más tanulmányokhoz hasonlóan – a mély világ- és emberismerettel. Elődeivel szemben Voltaire-nek ezt sikerült valóban megragadnia, ám Gresset még hozzá képest is tudott újítani: „Most már fellépett *Voltaire*. Hetven esz[ten]dők alatt (1706–1778) kimeríthetetlen matériával s eléadásmódjával 114 episztolát írt, melyeknek nagyobb része didaktikai s tréfálódó foglalatú remek. A tréfa fáinsága, satyra élessége, az emberi szív mély ismerete, a vers harmóniája s kelleme, sokat ezek közül a magok nemekben első darabokká tesznek. Még is tudott mellette *Gresset* (1777) egy más új tónt adni az episztolának, a könnyű, mesterkéletlen, fecsegő, enyelgő tónt, periodikus, de mégis ragadó stílussal s versei, melyek egymásba lánczolódnak s oly kedves harmóniával folynak, hogy elragadtatik az olvasó, a nélkül hogy hibáit észre venné. Ezen manír oly bájos volt, hogy minden ebbe akara episztoláját írni.”⁴⁵ A gresset-i episztola az olasz és a német fejezetben már mint a műfaj mértékadó megvalósulása jelenik meg.⁴⁶

A korabeli Horatius-irodalom hatása egyértelmű a poétikák és az irodalomtörténetek a költői levélről (azaz a horatiusi didaktikus episztoláról) adott leírásaira. E hatalmas irodalomból elsőnek például választott Wieland-kommentár természetéből fakadóan nem rendszeres leírást ad az episztola műfajáról, de a kommentárokból néhány alapvető megállapítás biztonsággal levonható. Magyarázatai abból a shaftesbury-i alapvetésből indulnak ki, hogy „a’ ki Augustus’, Maecenás’, Flóus’ és Lollius’ ’stbb. karakterével mélyebben meg nem ismérkedett, az ezekhez írt Leveleken nem találhatja-fel azt a’ gyönyörűséget, a’ mellyet azokon minden Olvasójiknak lelni kell, a’ ki a’ Szép’ és Igaz’ gyengéd érzésére organizálva vagyon”.⁴⁷ Minden esetben azt kell tehát figyelembe venni, Horatius kinek, milyen alkalmából írta leveleit. Wieland a megírás körülményeinek, azaz író és címzett viszonyának részletes elemzését azért tartja szükségesnek, mivel e művek

⁴² J. G. EICHORN, *Geschichte der Litteratur von ihrem Anfang bis auf die neuesten Zeiten*, Göttingen, 1805–1811, I–VI; magyarul részletek BÖLÖNI FARKAS Sándor *Fordításai és művei*, é. n., kézirat: RAK Kt. MsU 1278; a fordítás az 1810-es évek második felében készülhetett, lásd LABÁDI Gergely, *Bölöni Farkas Sándor Schiller-fordítása*, Keresztény Magvető, 2002/2–3, 217–218; lásd még *The Manuscripts of the Unitarian College of Cluj/Kolozsvár in the Library of the Academy in Cluj-Napoca*, comp. by Elemér LAKÓ, Szeged, 1997.

⁴³ EICHORN, *Geschichte...*, i. m., I/1, 348–349.

⁴⁴ EICHORN, *Geschichte...*, i. m., I/1, 349; valamint *uo.*, IV/2, 870.

⁴⁵ BÖLÖNI FARKAS, i. m., 66r; az eredeti: EICHORN, *Geschichte...*, i. m., IV/1, 355.

⁴⁶ EICHORN, *Geschichte...*, i. m., IV/2, 34–35, 868–869.

⁴⁷ HORATIUS’ *Levelei WIELAND’ magyarázó jegyzetével*, ford. KIS János, KAZINCZY Ferenc, Pesten, 1833, 7.

minden esetben magánlevélként születtek. Ezt az említett alapvetésen kívül azok az episztolákra használt levéltípus megnevezések is egyértelművé teszik, amelyeket a korabeli levéltudomány a misszilisek kapcsán emleget: „Alkalmi Levél”, „barátságos Levél”, „Vígasztaló-Levél”, „Meghívó Levél”, „a’ Nagyokhoz írandó Ajánló-Levél”.⁴⁸ A misszilis és a költői levél közötti lényegi azonosságot tehát elfogadja Wieland: az episztolák Horatiusa társadalmi, műveltségi állásának megfelelően mint „a’ kisikárlott világ’-embere”, mint „Udvari-ember” szól ezekben.⁴⁹ Az értelmezésnek ez az útja, amint arra már Csetri Lajos is felhívta a figyelmet,⁵⁰ a leglátványosabb változást az ún. *Ars poetica* kapcsán okozza.

Ennek az azonosságnak azonban az episztolák értelmezése szempontjából más következményei is vannak: mindenekelőtt a személyes dokumentumként való értelmezés lehetősége, tehát az író jellemének megismerése: „Egyébaránt ez az Epistola annyival kedvesebb lehet a’ mi Költőnk’ Olvasóji előtt, mert ebben ötet, úgy szólván, házi öltözetében látjuk itt, ’s közepette a’ maga rideg háztartásának. Öröm ötet látni itt, mint van gondja minden kicsinységre, ’s min kevélykedik csaknem burgeresen a’ maga abrosza’, tálai’ ’s kantáji tisztaságával. Ezek azok a’ vonások a’ mellyeket Plutarch olly nagy gonddal szedegetett-össze, és a’ mellyek által előttünk Biographiáját és Hőseit megkedvelteti.”⁵¹ Wieland a Manlius Torquatushoz írt levél (I/5) kapcsán teszi ezt a megjegyzést, de az értelmezői gesztus általánosabb voltára utal, hogy az első episztola kapcsán azt a következtetést vonja le a kommentár, hogy Horatius e versében kitér „elméjének szépsége” valamint „társalkodásának szép tónja, dévaj kedve ’s szeszei”. Wieland nem habozik kijelenteni, hogy a szerző e személyes tulajdonságai, jelleme miatt Maecenas „bízott barátja” lett volna, „ha olly tüzes Ódákat nem énekelt volna is”.⁵²

Mindez azonban nem befolyásolja Wielandot abban, hogy az episztolákat ne tartsa költői műveknek *is*. Így legfőbb értéküket a komoly tanítás, valamint a trefás, ironikus hang szerencsés elegyítésében, és ennek gazdag kifejezési repertoárjában látja. Az episztolák költőiségének ettől eltérő igazolása az első könyv első episztolájában található, pontosabban a műfaj geneziséét (és értelmezését) meghatározó Horatius-részlet kommentárjában. A hangsúlyos helyen szereplő „nunc itaque et versus et caetera ludicra pono / quid verum atque decens, curo et rogo” ugyanis szerinte korántsem azt jelenti, hogy a költészet ne lenne méltó a bölcshez vagy hogy Horatius ne tekintette volna költőinek a később kiadott episztolákat. Az efféle kijelentéseket nem komoly igazságként, hanem a „dévajság’ szesze gyanánt” kell nézni – állítja –, amelyek egyaránt szólnak a „Belletristák céhének” és az őt versírásra buzdító barátoknak, mindenekelőtt Maecenasnak.⁵³ Rá-

⁴⁸ WIELAND, *i. m.*, 81, 83, 87, 98, 157.

⁴⁹ WIELAND, *i. m.*, 21, 80.

⁵⁰ CSETRI, *Egység...*, *i. m.*, 152.

⁵¹ WIELAND, *i. m.*, 99.

⁵² WIELAND, *i. m.*, 20.

⁵³ WIELAND, *i. m.*, 20, 36–38.

adásul a megjelenés dátumából „nem következik, hogy ezek [ti. a költői levelek] mind ekkor tájban készültek”⁵⁴

Manso – a Horatius-irodalomból kiválasztott másik példa – kiindulópontja megegyezik a Tudományos Gyűjtemény cikkírójéval: mivel Horatius alkotta eddig a legkövetkezőbb episztolákat, ezért műveiből kell a műfaj szellemét és karakterét elvonni.⁵⁵ Leírásának Wieland kevésbé rendszeresen kifejtett magyarázataival szemben markáns eleme, hogy Horatius episztoláit mint a műfaj *időtlen* mesterműveit tárgyalja. Ez kihat a tanulmány egészére: ezzel nyit a már idézett kezdőmondat is, amely szerint minden költőhöz olyannyira közelálló gondolat a közönséges élet leveleiből egyedi műfajt alkotni, hogy meglepő, Horatius előtt ezzel miért nem próbálkoztak. A „Briefe gemeinen Lebens” kifejezéssel Manso Wielandhoz hasonlóan⁵⁶ a valódi misszilisekhez köti az episztolát. A műfaj definíciójában is hangsúlyosan szerepel mind a kommunikatív jelleg, mind a hétköznapi életből merített általános érdekű téma: „Die poetische Epistel ist eine schriftliche, an eine bestimmte Person gerichtete Mittheilung der Gedanken über Gegenstände, Auftritte, Begebenheiten, Verhältnisse des gemeinen Lebens sowohl als über andere aufs Leben anwendbare, oder sonst wissenswerte Wahrheiten, welche durch dichterische Einkleidung Interesse, Lebhaftigkeit, Leichtigkeit und Anmuth erhält.”⁵⁷

A meghatározás lényegében nem különbözik a már ismertetett 18. századi elméletektől – szerepel benne a didaktikus költészet általános meghatározása és az alapvetőnek tekintett levélszituáció –, azonban a hozzáfűzött ötvenoldali részletes kifejtés olyan új kritériumokat állít fel, amelyek megelőlegezik a 19. századi elméletek újdonságait: Pölitznél az individualizáció és az általános érdek sajátos kettősét, Bouterweknél a műfaji kategóriákat. A részletes kifejtést Manso az anyag, a forma, az előadás és a verselés kérdései köré csoportosítja. Az anyagválasztással már eltér az általános felfogástól: az episztolát megkülönbözteti a misszilisektől. Szerinte ugyanis nem lehet minden témát költőileg feldolgozni, illetve nem minden feldolgozás költői, még ha a téma meg is engedné. Az előbbin Manso azt érti, hogy a témát a közönséges élet jelenetei közül kell választani, de csak olyat, amelyet az író és a címzett viszonya megenged. A második kitétel – nem minden feldolgozás költői – viszont azt jelenti, hogy az anyagnak nemcsak költőinek, de érdekesnek, „érdeklőnek” is kell lennie, azaz a címzett lelkületéhez, elveihez kell kötődnie.⁵⁸ Ezenkívül, mivel a költői levél esetében az újdonság mint érdekesség forrása nem jöhet számításba, Manso szerint a szemlélet egyediségének kell jellemeznie a feldolgozott témát. Az érdek, érdekesség (Interesse) kategóriája mint konstitutív műfaji elem más szempontból is fontos: a korabeli diskurzusban az episztola „költőiségének”, „irodalmisságának” is igazolásául is szolgál, a fogalmat ugyanis az 1730-as évektől kezd-

⁵⁴ WIELAND, *i. m.*, 87.

⁵⁵ MANSO, *i. m.*, 398.

⁵⁶ A kötetet Manso bizonyosan ismerte és forgatta tanulmánya megírásakor, lásd MANSO, *i. m.*, 428.

⁵⁷ MANSO, *i. m.*, 398.

⁵⁸ MANSO, *i. m.*, 399–405.

ve mind a francia (pl. Diderot), mind a német gondolkodók (pl. Sulzer) esztétikai kategóriaként definiálják.⁵⁹

Manso a forma kérdését is bővebben tárgyalja a korábbiaknál. Míg ugyanis korábban elegendőnek tartanak egy-egy jelzést a levélformára (pl. Gottsched), addig Manso hangsúlyozza, hogy az episztolának végig arra az alapszituációra kell építenie, amely a levél írója és a címzett közötti viszonyt meghatározza, és amely a levélírás indokául szolgál. Az általános forma azonban az egyes tematikus és hangnemi altípusok esetén módosul. Fontos különbség azonban az osztatlan műfajfelfogáshoz képest, hogy Manso e csoportokat szigorúan a horatiusi episztolák alapján állítja föl: az ún. elégikus episztolák csoportját például szerinte Horatius kapcsán, miként Hurd teszi, nem lehet emlegetni, mivel ez legfeljebb az ovidiusi levelekre vonatkozhat.⁶⁰ – A három elkülönített alcsoport (társalgó, didaktikus és szatirikus) valójában nem is egy-egy műfaj, mivel a konkrét művekben ezek egymásba csúsznak.⁶¹

A horatiusi episztolák előadására vonatkozó rész a leghosszabb Manso értekezésében. A tónus, az elrendezés és az egyes ideák megérzékítésének különböző módzatait mutatja be. Tulajdonképpen a korábbi poétikákból megismert általános hívószavak bővebb kifejtésének lehet az olvasó tanúja: így például a derű és komolyság, könnyed feddés, társalgás (pl. Gottsched, Batteux, Eschenburg) előkerülnek mindhárom részben. A tónus esetén nem magas lelkesültséget vár, hanem melegséget (érdeklő, szívből jövő, a vers egészét élénkké tevő tárgyalást), urbanitást, helyességet. Az elrendezésnek egyszerűnek és természetesnek kell lennie, azaz a képek, a gondolatok egymásból következzenek.

A harmadik alpontban⁶² Manso azt a problémát veti fel, hogy miben különbözik az episztolákban (és a didaktikus költeményekben) alkalmazott metafora, hasonlat, allegória stb. a „magasabb költészetben” használt szóképektől, alakzatoktól, illetve miben tér el a művelt próza nyelvétől az episztoláké. A kérdés mögött rejlő kiindulópont szerint az episztolát költeményként kell tárgyalni, értelmezni. A sajtóságok azonban abból adódnak, hogy a költői levél a pedestris Musa műfaja; s míg a magas poézis szenvedélyes nyelvet kíván, azaz tömörséget, a képzelőerő „heves mozgását”, lelkesültséget, ünnepélyességet, addig az episztola a mindennapi életből, egyedi esetekből, történetekből kell hogy merítse hasonlatait, hosszasan is kibonthat valamely képet – ezért gyakori az anekdota, a mese, a történet az episztolákban. Ugyanakkor Manso szerint a prózától az mégis elválasztja e műfajt, hogy korántsem kell olyannyira logikusnak, kifejtettnek lennie, jóval többet bízhat az olvasóra, sőt, ez is a célja: az olvasó egy-egy, esetleg jelentéktlenebb részletből maga jöjjön rá, mire céloz a költő.

⁵⁹ Gerhard PLUMPE, Niels WERBER, *Literatur ist codierbar: Aspekte einer systemtheoretischen Literaturwissenschaft = Literaturwissenschaft und Systemtheorie*, Hrsg. Siegfried J. SCHMIDT, Opladen, Westdeutscher Verlag, 1993, 30–32.

⁶⁰ MANSO, *i. m.*, 405–411.

⁶¹ A korábbi irodalom más hármas felosztást ad, Scaliger nyomán: HOLÉCZY Mihály, *Quintus Horatius Flaccus*, Tudományos Gyűjtemény, 1830/10, 104.

⁶² MANSO, *i. m.*, 411–437.

A sorfajták esetében hasonlóan a középutat jelöli ki Manso: nem szabad sem túl változatosnak, sem túl egyhangúnak lennie, konklúziója szerint az episztolaköltőnek a hexametert kell választania. Horatius azonban e sorfajt „szabálytalanul” használta, azért, hogy elkülönítse mind a hősi vergiliusi hatostól, mind Ovidius hevesességét, szenvedélyességét kifejező hexameterétől.

2. A költői levél elmélete a magyarországi poétikákban és az irodalomtörténeti összefoglalásokban

A *Ratio Educationis* átdolgozása során a prózai levél helyzete és elmélete nem változott, továbbra is az újból négyéves kisgimnázium tananyaga. A poétika (a költői műfajok elmélete értelmében) megítélésében viszont fordulat történt. A változás lényege, hogy egyáltalán tananyag lett: a humanitás-tanulmányok első évében a retorikai ismereteket tanítják, majd a második évben a poétikát, „amelynek legfőbb szabályai ugyan közösek a retorikával, számos speciális esetben azonban attól mégis eltérőek”.⁶³ Ezzel indokolja a *Ratio* a továbbiakban, hogy külön tananyagként a poétika is bekerült a rendes, tehát mindenki számára kötelező előadások körébe.⁶⁴ Oktatását a kijelölt tankönyv, Juventius *Institutiones poeticae*-je alapján szabták meg: előbb az általános tudnivalók, majd az egyes műfajok részletező ismertetése következik. A Juventius-mű azonban Tóth Sándor Attila által bemutatott tartalmi-szemléleti újdonsága⁶⁵ ellenére sem pótolhatta a költői levélre vonatkozó szegényes poétikai hagyományt – olyan kiadásai is vannak, amelyek egyáltalán nem is tartalmazzak az episztolára vonatkozó észrevételeket.⁶⁶ Az oktatásban használatos tankönyvekben azonban megjelenik a műfaj ismertetése: az 1787-es *Institutiones*, majd Grigely és Verseghy műve is röviden ugyan, de kitér rá. E rövidség oka – mint említettem – részben az a felfogás lehet, amely szerint a retorika körébe tartozó és Cicero levelei alapján alaposan megismert és gyakorolt prózai levél szabályait általában a költői episztolára is érvényesnek tartották, de részben az is, hogy az oktatás az egyszerűbb formáktól haladt a bonyolultabb verselési, szerkesztési, tartalmi szabályokat követelő műfajok felé, ezért az episztolára, mint a prózai levél alapján könnyebben tanítható műfajra, nem irányult nagy figyelem.⁶⁷ Ezt a magyarázatot a második *Ratio* hatókörébe nem tartozó protestáns tananyag is valószínűsíti: Budai Ésaías könyvéből Horatius kapcsán az episztoláknak még a felsorolás szintű ismertetése is kimaradt;⁶⁸ sőt, még a jó évtizeddel későbbi, „főképpen a poetica és rhetorica klassziszok számára” készült kötetbe

⁶³ *Ratio Educationis: Az 1777-i és az 1806-i kiadás magyar nyelvű fordítása*, ford., jegyz. MÉSZÁROS István, Bp., Akadémiai, 1981, 263.

⁶⁴ *Ratio...*, i. m., 263, 326.

⁶⁵ Pl. TÓTH, 12. jegyzetben i. m., 41–42.

⁶⁶ Az *Institutiones*ről és a Grigely művéről írottakat lásd TÓTH Sándor, *A latin nyelvű humanitas poétikai stúdiumának elméleti könyvei a magyar felvilágosodás korszakában*, Szeged, Gradus ad Parnassum, 1994, 64–66; ettől eltérő Juventius-kiadásra utal DÖRRIE, i. m., 9.

⁶⁷ TÓTH, 12. jegyzetben i. m., 187–188.

⁶⁸ BUDAI Ésaías, *Régi tudós világ históriája*, Debrecen, 1802, 323–324, 372–378.

sem illesztette azt bele a szerző.⁶⁹ Ugyanezt erősítik meg azok az unitárius iskolai jegyzetek is, amelyek a 19. század első fél évtizedét ölelik föl; az episztoláról egyetlen feljegyzést sem tettek.⁷⁰

Az *Institutiones*, Grigely és Verseghy⁷¹ alapján a következőképp lehet összefoglalni a költői levélre vonatkozó tankönyvi előírásokat. A költői levél sajátosságait a prózai levéléből vezetik le: a levél „távollévő barátok beszélgetése”. Ez a rövid definíció vezeti be a tankönyveknek a prózai és verses levélről szóló fejezeteit. Ebből következnek mindazok a szabályok, amelyeket a műfajtól elvárnak, és amelyeket részletesen a prózai levélnél tárgyalnak. A szabályokat a levél lényegének tartott értelmi meggyőzésből és érzelmi megindításból vezetik le: legyen világos, művészi erővel bírjon, és a külső forma is tetszést keltsen. A világosságnak a szavak, a mondatfűzés, a körmondatok szintjén kell megvalósulnia; a művészi erő a címzetre való lelki ráhatás eszköze, ezért az írótól az emberi lélek ismeretét követeli meg; a külső forma tetszetőssége jelenti a levél részeinek helyes elrendezését, a szavak és kifejezések megválasztásának körét – az író a címzett személyétől függően a „nemes”, a „családiás” vagy a „szerény” regiszterből választhat. A hangnem megválasztásakor az írónak ügyelni kell a témára, a címzetre és a címzettel való viszonya jellegére is. A levélre általában érvényes szabályok az episztola esetében így módosulnak: a prózai levélből eltérően az episztolából legtöbbször elmaradnak az üdvözlő formulák; az episztola súlyos filozófiai kérdéseket is tárgyalhat; a sorfajta megválasztása a tárgytól és a címzett személyétől függ; az episztola általában alacsony stílusú („submissus et pedestes”), kivéve, ha a téma vagy a címzett emelkedettebb hangot ír elő, és végül az episztolába élcet, tréfát, bölcs mondásokat is bele lehet szőni.⁷² Összességében tehát a „műgond magasabb foka” az egyedüli különbség a prózai levél és az episztola közt.

Ismereteim szerint a 19. század első harmadában csak egy olyan iskolai használatra készült kiadvány jelent meg, amely a lírai és a didaktikus episztolát Bouterwek nyomán megkülönböztette, Greguss Mihály *Compendium aestheticae* című 1826-os műve.⁷³ A szerző Bouterwek tanítványa, bevallottan támaszkodik tanára 1815-ös művére, követi annak műfaji felosztását. Ennek megfelelően könyvében határozottan elkülönül a lírai és a didaktikus episztola, ám a műfaji fejezetek már jóval soványabbak. Hiányzik Bouterwek polemikus felvezetése, és az adott cikkeket is erősen lerövidítette: a lírai episztolák kapcsán csak a heroidáknak szentel néhány sort, a didaktikus jellemzőjeként pedig egyedül a prózaiságát és a satírához való szoros kötődését említi. A különbség még akkor is

⁶⁹ BUDAI Ésaías, *Régi római vagy deák írók élete*, Debrecen, 1814, 87, 116–122.

⁷⁰ *Estztika, poétika, retorika*, kézirat: RAK Kt. MsU 1275/A; lásd *The Manuscripts...*, 42. jegyzetben *i. m.*

⁷¹ *Institutiones ad eloquentiam*, Budae et Tyrnaviae, 1787, II, 319; GRIGELY József, *Institutiones poeticae in usum Gimnasionum Regni Hungariae et adnexarum provinciarum*, Budae, 1827, 158–161; VERSEGHY Ferenc, *A magyar nyelv törvényeinek elemzése, III. rész: A magyar nyelv művészi felhasználása*, ford. BARTHA Lászlóné és mások, szerk. SZURMAY Ernő, Szolnok, 1976, V, 497–518.

⁷² GRIGELY, *i. m.*, 158–161 alapján.

⁷³ GREGUSS Mihály, *Az estztika kézikönyve*, ford. POLGÁR Anikó, szerk. MÉSZÁROS András, Pozsony, Kalligram, 2000, 204–205 (*Epistola lyrica*) és 210–211 (*Epistola didactica*).

feltűnő, ha feltételezhető, hogy a tanítás során ennél részletesebben foglalkoztak az egyes műfajokkal.

Sajátos átmenetet képez az iskolai poétikák és az irodalomtörténetek között Döbrentei nagyrészt töredékesen fennmaradt, mindezidáig kiadatlan, bár cenzori engedéllyel rendelkező *Példa-szedése*.⁷⁴ A Boileau-fordítás, valamint a Barcsay-életrajz már idézett megjegyzései után, valamint ismerve Döbrentei tájékozottságát, ez a hosszabb, összefüggő rész különösen érdekessé válik mint az oktatási és a kritikai-tudományos kánon egymáshoz való viszonyának dokumentuma.

Döbrenteinek a munkához írott, teljes egészében fennmaradt bevezetőiből⁷⁵ kiderül, hogy Petrózai Trattner kérésére állította össze „Virág szedés”-ét. Célja egy olyan tankönyv kiadása, amely segíti a magyar nyelvet tanító professzorokat, hogy a kezük alól kikerülő ifjú „egykor Vezetője nevét megdicsőítve álljon Irónak elé” vagy legalább annyira serkentsék „a’ jobb sőt a’ gyengébb igyekezetűt is [...], hogy ez megint, midőn később ez vagy ama hivatalban munkálódik szélyel az Ország részein, vagy buzgó elésegítője lessz a’ nyelv és tudomány férjfiainak vagy érzeni fogja, hogy gyáván tekinteni a’ jó igyekezeteket olly szégyenítő maga megbélyegzése az embernek, melly felőle semmi nemeslelkűséget fel nem tétethet”.⁷⁶ Metodológiáját tekintve az antológia normatív – célja megmutatni, „hol állunk ’s hova kell a’ Nemzet teljes szép híre elérhetése végett mennünk” – és egyúttal történeti-kritikai is, mivel nem kíván minden tudományággal és minden szerzővel foglalkozni, ahogyan a rendelkezésre álló bibliográfiák és irodalomtörténeti összefoglalások teszik. Az egyes fejezeteket az adott műfaj „rövid teoriája” vezeti be, amit Eschenburg nyomán kiegészít „a’ görög, római, olasz, francia, angoly és német Klasszikus Irók” nevével és munkáival, majd az idetartozó magyar művek átnézésével és néhány példa közlésével zár.

Az antológia *Költői Levelek* című fejezetének nagy része fennmaradt, benne az elméleti bevezetővel, a példaszövegeket azonban töredékesen tartotta fenn a kézirat. A műfajról adott leírásának legfontosabb sajátága – szemben a tematikus és hangnemi sokszínűség és az egyes szövegek tartalmi és címzett általi meghatározottsága hangsúlyozásával –, hogy Döbrentei az episztolairó egyéniségének szerepét emeli ki: „Eleven érzéssel bíró eszes ember közönséges beszédének ’s levelének is minden feltétel nélkül külön bélyeget ad, mert a’ benne élő talentum, az őt ingerlő alkalmatosság szerint, erejében árad-elé. Annál inkább érdeklővé teheti levelét a’ Költő, midőn azt vele, valamely különösebb eset iratja, bizonyos nemében a’ verseknek. *Tónját, az ő maga gondolkodása módja, kifejezéseinek tulajdonsága, érzéseinek minémüsége fogja adni.*”⁷⁷ Az elméleti bevezető nyitó gondolatai a levélelmélet antikvitásból származó toposzához kapcsolódnak, de mindebből mégsem a prózai és a költői levél lényegi azonosságára következtet,

⁷⁴ DÖBRENTAI, *Példa-szedés...*, i. m., 76r–85v (üres 84r–85v).

⁷⁵ DÖBRENTAI, *Példa-szedés...*, i. m., 1–15 (Döbrentei saját számozása); a Bitnitz megfogalmazta célkitűzések és érvek ehhez feltűnően hasonlítanak, lásd BITNITZ, i. m., VII–X.

⁷⁶ Hasonlóan BUDAI, *Régi tudós...*, i. m., VII. („Ha *Literatorok* nem is: legalább *Literatusok* szükség, hogy mindenfelé legyenek a’ Hazábann.”)

⁷⁷ DÖBRENTAI, *Példa-szedés...*, i. m., 76v. (Kiemelés tőlem – L. G.)

hanem éppen ellenkezőleg: az episztola önálló műfaj, a *költő* számára autentikus választási lehetőség „szavakban magokat kioldani vágyó gondolatjait érzéseit” kifejezni „valamely különösebb eset” feldolgozásakor. Az episztola keletkezéséről írtak is a költői személyiség hangsúlyozását erősítik: „Vonszódik e’, távolban barátjához kinek hív kebelébe akarná letenni érzeményeit, édes bizodalom csendesítő szavaival? Itt születetik a’ költői levél, az episztola.”⁷⁸ Pölithez hasonlóan Döbrentei is kiemeli, hogy a költő a címzetten keresztül „az egész Olvasó sereghez” szól. A további általános megjegyzések már nem térnek el az episztolaelméletek általános szabályaitól. Ilyen előírás például az egyes tónusnak megfelelő versmérték választása, valamint az a Horatius nyomán gyakran emlegetett, már-már topikus elképzelés is, hogy „[a]z ezen nemben való dolgozásnak inkább a’ férjfiú kor oszthat szerencsét”. Ez utóbbi már egyértelműen ahhoz az elváráshoz kapcsolódik, hogy az episztolaíró, amint „tanító-Költőnek tisztje” megköveteli, „egyedül az élet bölcsességéhez tartozó reguláknak adjon díszes eladásával ingert”.

Az elméleti bevezetőnek azt a vonását azonban, amely egyedül a didaktikus típusra korlátozza a költői levelet, gyengíti mind az írói személyiség hangsúlyozása, mind a csak név és cím szerint hivatkozott példaanyag is (a latin költészetből Horatius mellett szerepel Ovidius „*Epistolarum ex Ponto Libr. IV.*”-ja is), valamint az a Kazinczy költői levelei kapcsán tett megjegyzés, amely a „francia mod” meghonosítását tulajdonítja egykori mesterének. (A francia mód itt valószínűleg nem az eichhorni „*ältere Manier*”-t takarja – ez inkább a magyar episztola kezdeteire vonatkozik –, hanem a gresset-i típust.)

Döbrentei *Példa-szedésének* normatív és történeti-kritikai alapelvei megfelelnek azon kortárs törekvéseknek, amelyek a 19. század elején jelentkező önálló irodalomtörténet iránti igényt kívánták kielégíteni. Ugyanezzel az igénnyel két jelentős munka is napvilágot látott az 1820-as években.⁷⁹ A *Magyarische Gedichte* és a *Handbuch der ungrischen Poesie* azonban sok közös vonásuk ellenére egy szempontból döntően különböznek: szerkesztési elveik gyökeresen eltérnek egymástól. Mailáth ugyanis, és ebben levelezőtársai is megerősítették, egy minél szűkebb körű válogatást akart kiadni.⁸⁰ Nemcsak minőségi, hanem tartalmi szempontokat is alkalmazott, melyek az episztolát kizárták válogatásából. Míg antológiája egy kész, zárt egységet mutat be, addig Toldy és szerkesztőtársa, Fenyéry a történeti-kritikai elvet tartották szem előtt. Mindez egyértelműen kiderül már a kézikönyv megjelenése előtt folyóiratokban közétett felhívásokból, melyekben a *Handbuch* költészettörténeti áttekintéséről és az antológiáról alkotott elképzeléseiket ismertették. Azokat a motívumokat igyekeztek számba venni, amelyek a magyar költészet fejlődését meghatározták, mind a külső körülményeket, mind a belső hatóerőket. A válogatás alapelve az volt, hogy a közölt művek az íróra és a korra egyaránt jellemzők legyenek.

⁷⁸ DÖBRENTEI, *Példa-szedés...*, i. m., 77r.

⁷⁹ FENYŐ István, *Az irodalom republikájáért: Irodalomkritikai gondolkodásunk fejlődése 1817–1830*, Bp., Akadémiai, 1976, 426.

⁸⁰ KazLev. XV, 411. Mailáth János Kazinczynak, 1817. december 27.; KazLev. XV, 449–451. Kazinczy Kis Jánosnak, 1818. január 18. Mailáth vállalkozásáról bővebben: FENYŐ, i. m., 424–437.

A szerkesztői koncepció egyértelmű, és sokan valóban felismerik a *Handbuch* történeti-kritikai szemléletmódját.⁸¹ A szerkesztőnek az episztoláról való elképzeléseit több forrásból lehet rekonstruálni. A Toldy és Bajza közti levelezésből tudjuk, hogy Toldy már 1825-ben egy „lyrai anthológiát”-t szándékozott kiadni, amely a magyar líra fejlődését mutatta volna be az Erdélyi Muzéum és Berzsenyi költészete óta. Ez a terv áll a következő levélrészlet középpontjában is: „A Románcz – de kivált a balláda – nem tartozik stricte a lyrai, hanem részint az époszi, részint a festő vagy inkább romános poesiába; így tanító költemény sem, sem episztola, sem elégia nem. Az episztolát subordinálni lehetetlen a lyra alá, de a többit így subordinálom: I. Tiszta lyrai költemények. a. óda s hymnusz. b. Ének s dal. c. görög epigramm és madrigál. [...] II. Didacticum-lyricum költemények. a. philosophicus óda, s jambejonok. b. didact. allegóriák. c. festő epigrammok [...] III. Epicum-lyricum: a. románcz. b. balláda. c. elégia.”⁸² Hasonló képet mutat a *Handbuch* műfaji indexe is, figyelembe véve azt, hogy kézikönyve nem az 1825-ös terv megvalósulása, illetve azt, hogy a kötet műfaji regisztere nem „filozófiai korrektséggel”⁸³ készült. Toldy itt néhány nagy kategóriát állított fel, és az egyes kategóriákon belül esetenként további alcsoportokat különített el. A két vázlat között nincs eltérés az episztola megítélésében: az episztolát Toldy itt sem sorolta be sem a didaktikum, sem a líra alá,⁸⁴ eljárására a korábbi elméletek közül Manso⁸⁵ és Pölitz is példa.

A *Handbuch* szerkesztőinek a jó episztolával szemben támasztott konkrét elvárásai a kézikönyvben található költészettörténeti áttekintés alapján vázolhatók. Toldynak az ún. francia iskolával kapcsolatos ítéletét,⁸⁶ amely a Döbrentei által a Barcsay- és az Ányosnemzedék episztoláiról írottakkal rokon, már idéztem. Felfogása visszautal Eberhard már ismertetett nézetére, mely szerint a franciáknál a poétai episztola tanító költeményt jelent.

A latin iskoláról szólva Toldy egy már Döbrenteinél (Mansónál és Pölitznél) is meglévő kategóriát használ, amikor Révai kapcsán azt írja, hogy *ovidiusi* episztolái gyakran túl terjengősek és kevés érdekességgel (Interesse) bírnak, igaz – teszi hozzá Toldy –, Baróti Szabó leveleivel összehasonlítva összességében mégis több a költőiségük, a szöveggyűjteményben azonban egyet sem közöl belőlük. Távolról a latin iskolához tartozónak mondja még Kazinczy és Vitkovics „echt-horazischen” episztoláit is. Később ezt a terminust Kazinczy kapcsán a megismert Horatius-irodalommal összhangban valamelyest részletezi: „In den Epistel und Epigramm war er Meister. Dort Horaz, ist er hier ganz Grieche. Bald scherzhaft, bald stechend, bald rasonnierend, tritt seine Epistolarmuse immer doch in der reizendsten und anspruchslosesten Nachlässigkeit auf, um desto gewisser zu wirken.”⁸⁷ A második kötet elején, a Kazinczy versei előtt olvasható rövid

⁸¹ Az egykorú kritikák, ismertetések lelőhelyét lásd FENYŐ, *i. m.*, 454–456; valamint KazLev. XX, 346. Kazinczy Toldy Ferencnek, 1827. augusztus 29.

⁸² BAJZA József és TOLDY Ferenc *Levelezése*, s. a. r. OLVÁNYI Ambrus, Bp., Akadémiai, 1969, 212; lásd még ZENTAI Mária, *Toldy Ferenc nézetei a balladáról az 1820-as években*, ItK, 1989, 107–112.

⁸³ *Handbuch...*, *i. m.*, II, 562.

⁸⁴ *Handbuch...*, *i. m.*, II, 562–570.

⁸⁵ MANSO, *i. m.*, 398–399.

⁸⁶ *Handbuch...*, *i. m.*, I, p. XLVI.

⁸⁷ *Handbuch...*, *i. m.*, I, p. LXVI.

ismertetőben Toldy ismét visszatért erre a két műfajra, és a széphalmi mestert az episztola- és epigrammaírásban „maig utól nem ért” költőnek nevezi. A megjegyzés értékét növeli az is, hogy Toldy a magyar költészet történetében Kazinczy munkásságát döntő jelentőségűnek tartja, amit a *Handbuch* köteteinek felosztásával is érzékeltetni kívánt. Bár az eredeti tervek szerint⁸⁸ a felosztás nem így történt volna, de 1827 júliusában már a következőket írja Kazinczynak: „*Most* látom, hogy a Te életed már nem mehet az I. kötetbe; annál jobb: a II. Veled fog kezdődni, s mind azok, kik következnek, Tőled vevén példát és tüzet, a II. kötet egyenesen a *Te iskoláddal* telik meg.”⁸⁹

Azt az eddigiek alapján is egyértelmű tény, hogy Toldyra és így a *Handbuch* episztola-felfogására döntő befolyással volt a széphalmi mester, a Toldy és Kazinczy közötti levelezés részletesebb adatokkal támasztja alá. Kazinczy 1827 vége felé küldte el Toldynak egy félig kész, Jankovich Miklósnak címzett episztoláját azzal a megjegyzéssel, hogy az „nekem igen kedves, mert benne Horáti dévajkodás és melegség lebeg”.⁹⁰ Majd november 23-án a következő kiegészítést fűzte hozzá: „A’ *Quinque dies tibi pollicitusban* is épen így van két bohó történet beszéllve, ’s nem átalom kimondani, hogy ezzel a’ kis ihletésével inkább meg vagyok elégedve, mint sok fellengezni akaró darabommal, ’s mások’ darabjaikkal. Nem szerencsétlen játéka a’ poétai Launének. Ma tettem rajta az általad kívánt toldást, ’s ma indul a’ posta. Talán több törlést várt; de az *Epistolaris Múza* szereti a’ pongyolát.”⁹¹ Toldy válaszából kiderül, hogy Kazinczy „pesti barátai” kitörő lelkesedéssel fogadták a verset, és hogy számukra ez az episztola és a vele küldött kommentár jelenti a műfaj „postulátumát”: „A 23-dikán írt levél csak tegnap estve jöve Pestre; abba hagytam a vatsorát, olvastam az epistolát, lefutottam Bajzához, és olvastam fennszóval, ismét, meg ismét. Mi *értjük*, s így lehetetlen, hogy ne szeressük. Mi is oly lépcsőre teszszük mint Tenmagad: míveid legjobbjai közzé. Az a humor! s az a sermo! Amabból Horácznak nem jutott annyi; s beszéde bizonyosan nem oly kellemetes, nem oly keccsel pongyola – hogy jól választott kifejezéssel éljek – mint a Tiéd, s milyennek lenni kell az epistolának. [...] De lesznek, Tek. Úr! bizonyosan, kiknek nem fog tetszeni, mert nem mindenki tudja, *mik e nemnek postulátumai*. Íme minap a Tudom. Gyűjteményben valaki az *Élet és Lit.* I. kötetét recenseálván, Szemere epistolájáról azt mondja, hogy kár hogy nem »fellengősb«. Beszélljen az ember ily aesthetikusokkal!”⁹² Az idézet érzékletesen mutatja be Toldy lelkesedését és egyúttal némi támpontot nyújt ahhoz, miért ezen Kazinczy-episztola kapcsán és milyen szempontok alapján írta volna meg a „poétai epistola” elméletét, irodalmát és a műfaj magyar történetét.⁹³ Ezek az általános szempontok mind a pedestris Musa szülőtteire, a sermókra vonatkoznak: ilyen a humor, a keccsel pongyola kifejezések, a nem-fellengősség.

⁸⁸ KazLev. XX, 178. Toldy Ferenc Kazinczynak, 1827. január 5.

⁸⁹ KazLev. XX, 318. Toldy Ferenc Kazinczynak, 1827. július 16. (Kiemelés tőlem – L. G.)

⁹⁰ KazLev. XX, 386. Kazinczy Toldy Ferencnek és Bajza Józsefnek, d. n.

⁹¹ KazLev. XX, 388. Kazinczy Toldy Ferencnek, 1827. november 23.

⁹² KazLev. XX, 391. Toldy Kazinczy Ferencnek, 1827. november 30. (Kiemelés tőlem – L. G.)

⁹³ KazLev. XX, 442. Toldy Kazinczy Ferencnek, 1827. december 29.

A *Handbuch* műfajjelző táblázatában azonban *epistel* címszó alatt nemcsak Kazinczy és Szemere „mintaszerű” versei találhatók, hanem nagy számban a francia iskola normatív szempontok alapján kevésbé sikerült művei is. Bár szép számmal találhatók adatok Toldy episztola-felfogására vonatkozóan, hangsúlyozni kell, hogy a kézikönyv szerkesztése idején sem volt számára elsődleges fontosságú műfaj az episztola. Jól példázza ezt, hogy míg e műfajból összesen húsz verset közöl antológiája, addig fordításban csak egyet, Kazinczy átdolgozásában Orczytól *A Bugaczi csárdához*, míg a tizennégy románc és ballada több mint felét.

3. Kritikus reflexiók és írói önreflexiók a 19. század első harmadában

A korszak levelezéseit, írói feljegyzéseit és a különböző naplókat fellapozva rengeteg utalást találni egy-egy műfaj kortársakat érdeklő problémáiról. Így van ez az episztolák esetében is. A megjegyzések részben a költők saját episztolaírói gyakorlatára, részben a költőtársak műveire, kisebb számban pedig egy-egy poétika fejezetére vonatkoznak. A források adottságait figyelembe véve nem meglepő, hogy alig lépik túl a kritikus reflexió, illetve az írói önreflexió szintjét, tehát a felvetett problémát nem tágabb összefüggésben vizsgálják. S bár különösen Kazinczy levelezése, valamint Berzsenyi és Szemere egy-egy hosszabb írása akár *ars poeticák* „feltárását” is lehetővé tenné, nem kívánok ezzel élni, mivel a források „helyi értéke” ezt véleményem szerint nem teszi lehetővé. Így a következőkben e reflexiókban néhány gyakran felbukkanó szempontot emelek ki – az egyes poétikák, irodalomtörténetek elemzése által szükségszerűen befolyásolva –, és próbálok elemezni.

3.1. „Elhagyom íme a versírást”. Az eredetmítosz

A Horatius-irodalom kapcsán már előkerült az *Episztolák* könyvének első darabja, amelyben a költői levél műfajának tömör eredetmítosza található. „A’ verseléssel, hát ’s más gyermekségekkel Felhagyok már” gondolata szorosan összekapcsolódott a költői leveleket tartalmazó könyvek datálásával. A szakirodalom álláspontja szerint az ódák negyedik könyve kivételével minden munkája megelőzi az episztolák első könyvét, amelyet Horatius 46–47 éves korában adott ki.⁹⁴ Mindez párosulva azzal, hogy költészetéből az ódákat tartották a legtöbbre,⁹⁵ érthető, miért kerül elő mind az elméleti irodalomban, mind a költői önreflexiókban ez a toposz. Erre utal Döbrentei, mikor azt írja, hogy „[a]z ezen nemben való dolgozásnak inkább a’ férjfiú kor oszthat szerencsét”, ugyanígy

⁹⁴ WIELAND, *i. m.*, 87; BUDAI, *Régi tudós...*, *i. m.*, 377.

⁹⁵ BUDAI, *Régi tudós...*, *i. m.*, 376. Későbbi munkája (BUDAI, *Régi deák...*, *i. m.*) nem tér el sem értékelésében, sem tárgyalásában a korábitól. De tanulságos a korabeli német folyóirat-irodalom cikkeit is figyelembe venni, a közlemények legalább kétharmada az ódához kötődik. <http://www.ub.uni-bielefeld.de/diglib/aufklaerung>.

Holéczy akkor, amikor az episztolák kapcsán egyik közbevetésében megjegyzi, „a költői ér Horatiusban apadt is az öregsége felé”.⁹⁶ Manso maga is hasonló életrajzi indokokat sorol fel, amikor arra keresi a választ, Horatiust mi ösztönözte e műfaj választására (megteremtésére). Lángoló tüze – így Manso –, mely lírai versekre gyűjtötte, már kezd kialudni, és ez a műfaj a kései ódáknban megjelenő szókratikus életbölcselet kifejezésére szerencsésebb; a satíráknban kialakított költői előadást kis módosítással felhasználhatta; továbbá barátai, akiket megbántani hálátlanság lett volna, verseket szerettek volna még tőle olvasni.⁹⁷ Mindemellett azonban Manso számára a műfaj költői volta nem kérdéses.

Az írói önreflexiók közül Kazinczy és Berzsenyi esetében valószínűsíthető a horatiusi toposz hatása. Kazinczy egy 1816-os, Döbrenteinek írt levélben a következőképp indokolja, miért is alkot e műfajban: „W[esselényi] ébresztette-fel bennem 1809. a’ poétai spiritust; már akkor el vala végezve, hogy erőmet verselésben nem próbálok. Ha az a’ nagy lelkű gyermek lángba nem hozott volna a’ magamhoz nem bízás talán nem engedte volna, hogy többé merjek, kivált hogy Sonettjeim ’s az Ottave Rime kifárasztott.”⁹⁸ Kazinczy ezzel az életmű értelmezéséhez is kulcsot ad, a horatiusi költői életpálya e toposzára utalva mintegy a „szent öreg” szerepét készíti elő. Korai episztoláit, episztolatöredékeit ezzel a kijelentéssel egyszerűen kitörli, minden későbbi (ön)értelmezés az 1809-eseket, a Wesselényihez és a Csereyhez írottat veszi alapul.

Berzsenyi hasonlóan indokolja, elhatározása ellenére miért veszi fel mégis a „lantot”: „Azonban Gróf Bethlen Ádámné csakugyan megszegeté ezen feltételemet [ti. Berzsenyi lemondott a poézisról], s azzal a szép koszorúval, melyet múzámnak nyújta, ismét dalra fakasztott. [...] S ha zenghetek még olyat, melyben kedvetek találjátok, ezen nemes hölgynek köszönjétek azt.”⁹⁹ Ennek jegyében indítja *A bonyhai grotta* című versével a második kiadásban a legnagyobb számban episztolákat tartalmazó negyedik könyvet, és ugyanitt a Döbrenteinek címzett költői levelében általánosabb szintre emelve a magyarázatot – „s lettem ámbár lantomat kezemből, [...] De oh nem élet a’ muzsátlan élet!” – ugyanerre a problémára utal.¹⁰⁰ Berzsenyi Kölcsey kritikájára írott válaszaiban ismét előhossa a műfajválasztás kérdését, itt még nyilvánvalóbb a horatiusi toposzhoz kapcsolva. Mind az 1818-as, mind az 1825-ös változatban a tartalomra helyezi a hangsúlyt: „az emberiségnek legszentebb jussait”, illetve „hasznos igazságokat” „akartam én azokban mondogatni”.¹⁰¹

Kazinczynál és Berzsenyinéél annyiban módosult a toposz a wielandi értelmezéshez képest, hogy ők korántsem „dévajság’ szesze” gyanánt teszik e kijelentéseket – legalább is a források jellege nem erre utal –; Manso egyik érvéhez hasonlóan őket is egy jeles személy iránti tisztelet, hála hozza „lángba”. Náluk sincs szó tehát arról, hogy a verselés

⁹⁶ HOLÉCZY, *i. m.*, 107.

⁹⁷ MANSO, *i. m.*, 396–397.

⁹⁸ KazLev. XIV, 47. Kazinczy Döbrentei Gábornak, 1816. március 17.

⁹⁹ BERZSENYI Dániel *Művei*, s. a. r. OROSZ László, Bp., Századvég, 1994, 450. Berzsenyi Döbrentei Gábornak, 1814. január 5.

¹⁰⁰ BERZSENYI Dániel *Összes művei*, I, *Költői művei*, s. a. r. MERÉNYI Oszkár, Bp., Akadémiai, 1979, 128.

¹⁰¹ BERZSENYI, 100. jegyzetben *i. m.*, 207, 237.

ne volna méltó a férfinhoz (bölcshöz). Sőt, fontos, hogy az episztolákat e magyarázatokban mindig *költői* műnek tartják – még ha Berzsenyi az ódához képest jóval kevesebbnek becsüli is e műfajt. Ezért kelt megütközést Kölcsey kritikájának episztolákat elítélő gesztusa, amely szorosán összefonódik érvelésében Berzsenyi „minden értelemről általában üres” verseivel: „Ezen gondolati s érzeményi keskeny körből lehet azt kimagyarázni, hogy a Berzsenyi magát már egészen kimerítettnek lenni látszatik s *talán* elérte, noha még igen jókor a határt, melyet a természetet a poeta és nem-poeta közt vona, s ami utoljára a leglelkesebb költőknek is elérni kelletik. Mert másként hogyan kelle vala származniok azon IV. könyvbeli *Episztoláknak*, azon durva jambusokba öntött deklamációknak? A poézisnak ezen korcsneme darab időtől fogva a magyar literattúra köréhez képest sűrűen kezd gyakoroltatni.”¹⁰² Kölcsey kritikája tehát két ponton támadja a műfajt: egyrészt az „elpoetátlanodás” jele, másrészt pedig nem teljes értékű költői műfaj. Szemere *Tudositásában* azonban hatásosan érvel amellett, hogy a recenzens sem azt, hogy Berzsenyi poétaságának megszűnése gondolatai és érzeményei szűk köréből származik – ez minden költőt utolér –, sem azt nem „képes bebizonyítani, hogy valamely költőt epistolak írására a’ gondolati ’s érzeményi szűk kör, sőt az elpoetátlanodás tántorítaná” – és ennél fogva az sem állja meg a helyét, hogy „az episztolographia korcs neme a’ költésnek”.¹⁰³ Szemere a Kis Jánosról írott kritika vonatkozó passzusát idézi föl, mint amelyben „a’ recensens [meg]vallja ennek [a műfajnak] teljes vérü és igaz eredetét”: múzsától, még ha pedestristól is, veszi eredetét, tehát nem lehet korcsnemű.

A *Tudositás* szerzője azonban továbbmegy, és a horatiusi mítosz helyett más magyarázattal is szolgál az episztolák keletkezését kutatva. Érvként hozza fel az irodalom belső fejlődését – „[k]ülönben is a’ levelezési manir, már csak technicai tekintetben is annyira el van ágazva a’ széplitteratúrában, hogy annak több féle osztályaira találunk példányokat”¹⁰⁴ –, ám ennél jóval hangsúlyosabb a történetfilozófiai magyarázat: „Sőt nem szörzálhasogatás volna kérdeni, vallyon a’ poetai epistolákat nem maga az élet szüksége, Bedürfnisse hozta és hozza elő korainkban; ’s nem fog e e’ szükség igen sokáig, ’s talán örökre, szurrogatuma lenni és maradni a’ poetának lelkesedés vagy lelkesítés helyett, melly a’ régieknél a’ közönséges ünnepek, játékok, közhelyszerű felmondásokban állott, ’s az élet prosaiságát poetaivá emelte föl. [...] változott az idő, ’s változott az életnek mind szüksége mind gyönyöre. Később gondolatok és érzemények keletkezének, mellyek magasabban állának mint a’ prosai élet, de alacsonyabban, mint a’ poetai világ; mellyek elmondásra valának alkalmasok nem pedig eléneklésre; ’s így fogtak származni az epigrammák, ’s így az ezekkel rokon epistolák.”¹⁰⁵ Szemere magyarázata a schilleri naiv és szentimentális tipológiájának történetfilozófiai értelmezésével magyarázható – ugyanez

¹⁰² KÖLCSEY Ferenc *Összes művei*, s. a. r. SZAUDER Józsefné, SZAUDER József, Bp., Szépirodalmi, 1960, I, 428. (Kiemelés az eredetiben.)

¹⁰³ SZEMERE Pál, *Tudositás a’ Tudományos Gyűjtemény dolgozó társainak egyesületéhez, Kölcsey könyvizsgálata felől Berzsenyi verseire* = KÖLCSEY Ferenc, *Irodalmi kritikák és esztétikai írások*, I, 1808–1823, s. a. r. GYAPAY László, Bp., Universitas, 2003, 671.

¹⁰⁴ SZEMERE, *i. m.*, 673.

¹⁰⁵ SZEMERE, *i. m.*, 673–674; Gyapay átírását Főríz Gergelyé alapján módosítottam.

előkerül Berzsenyi antirecenzióiban is –; Schiller tanulmányában ráadásul Horatius a szentimentális költészet első és legkiválóbb képviselője.¹⁰⁶ Szemeréhez hasonlóan nyilatkozik, még ha elméleti háttere nem is állapítható meg ilyen biztonsággal, a Hasznos Multságok kommentátora is, aki szerint „[a]’ Szép mesterségeknek ezen műve kevés példákban maradtott fen a’ régiségből”, „[i]nkább gyakorlották ezt az újabb Nemzetek”.¹⁰⁷

A műfaj tehát a történetfilozófiai érvelés szerint a költészet naiv (görög), gyermeki korszakához képest szükségszerűen a reflexív szentimentális férfikor egyik autentikus kifejezési eszköze. Ezzel Szemerénél általánosabb értelmet nyer az is, hogy a költői levelet a horatiusi életművön belül a kései művek közé sorolják. Hasonlóan „szentimentális” döntés, hogy Döbrentei egy feljegyzése szerint az episztolákat tartja Horatius legkiválóbb munkáinak.¹⁰⁸

A költői levél eredetű felhozott magyarázat viszonylagos állandóságát figyelembe véve, valamint szem előtt tartva, hogy Horatius a példa, érthető meg az az egyöntetűség, amely a legkülönbözőbb időpontban született, legkülönbözőbb műfajú írásokat is jellemzi az episztolaköltői habitusról elmélkedve. A Spectatortól kezdve Wielandon át Mansóig ugyanazt írják: „so muß ein reifer und durch Erfahrung gebildeter Verstand, ein gereinigter Geschmack, Kenntniß der Welt, tiefe Einsicht in die moralischen Dinge, Feinheit, des Witzes, und die Gabe des sanften sokratischen Spottes, der durch Nachsicht und Gefälligkeit gemildert wird, kurz, so müssen die Eigenschaften, die den Philosophen und den Weltmann ausmachen, mit der Talenten der Dichtkunst in ihrem Verfasser vereinigt seyn; d. i. man muß ein Horaz seyn, um poetische Briefe zu schreiben, wie Horaz”.¹⁰⁹

A magyar irodalomban ugyanez az elvárás fogalmazódik meg a legkülönfélébb helyeken. A korszakban a műfaj reprezentatív darabjaként számon tartott, Horvát Istvánhoz írt Vitkovics-episztoláról megjelent német nyelvű recenzió elsősorban a szerző képességeire koncentrált, és úgy ítéli meg, „mehr Streben nach Vollendung, nach Welt- und Menschenkenntniß, und dann wird keiner von unsern Schriftsteller so geschickt seyn, wahrhaft horazische Episteln zu schreiben”.¹¹⁰ Mivel Kazinczy az episztolaköltői habitusról a Wieland-jegyzetek fordítása során nyilatkozott, nem meglepő, hogy leveleiben szintén ugyanez a felfogás jelenik meg. Rumynak 1817 decemberében azt írja, hogy Horatius az episztolákban mint „Dichter, Philosoph und Weltmann, (alles von dem allerersten Rang)”¹¹¹ lép fel. Mailáth Jánosnak is hasonlóképp nyilatkozott: „[Horatiust az episzto-

¹⁰⁶ „Horatz, Poétája egy cultivált s megromlott világnak, a csendes Boldogságát dicséri Tiburjába, s őt lehetne ezen sentimentalís poézisnem fundálójának nevezni, amint hogy ő ebbe még el nem ért példány is.” BÖLÖNI FARKAS, *i. m.*, 77r; Bölöni fordítása az 1810-es évek magyar Schiller-értelmezéseivel (Kölcsey, Teleki, Szemere, Berzsenyi) e történetfilozófiai szempontot tekintve egy.

¹⁰⁷ KazLev. XV, 607. (Hasznos Multságok, 1817, I. félév, 50. sz.)

¹⁰⁸ „Sermőjiban ’s Leveleibe[n] inkább eredeti, mint ódájib[an].” DÖBRENTÉI GÁBOR, *Horátz = Latin és magyar kéziratok Colligátuma*, é. n., 222, kézirat: KEK Kt. Ms 2115; ugyanígy Kazinczy: KazLev. XV, 434. Kazinczy Majláth Jánosnak, 1818. január 15.

¹⁰⁹ Lásd MOTSCH, *i. m.*, 75.

¹¹⁰ KazLev. XIII, 568–569. (Wiener Allgemeine Literaturzeitung, 1815. április 25.)

¹¹¹ KazLev. XV, 407. Kazinczy Romy Károly Györgynek, 1817. december 25.

lákban] bewundere ich wie der grosse Dichter, der wirklich grosse socratische Weise, der abgeschliffene Weltmann und der grosse Linguist in eins zusammenfliessen".¹¹²

2006. CXIII. évfolyam 768. szám

3.2. „Fenn hangú” és „pongyola”. Tónus és tárgy viszonya

Az episztolairadalomban lezajlott változások iránya arról tanúskodik, hogy amíg az episztola nemcsak a gyakorlati életbölcesség egyik legadekvátabb kifejezési formájaként jöhet számításba, hanem egy bármilyen alkalommal felhasználható üres formaként, addig szigorú értelemben vett episztolai tónusról sem lehet beszélni, mivel azt minden esetben a téma, illetve a címzett személye szabja meg. Ezt a szabályrendszert módosította valamelyest Batteux, amikor elkülönítette a témából fakadó stílust, amely egy levélen belül változhat a tárgy változásából adódóan, és a személyhez kötődött, amelynek viszont állandónak kell lennie egy levélen belül.¹¹³ A 18. század utolsó harmadának teoretikusainál (a legelső felhozott példa Eschenburg volt) azonban a stílustan szempontjából változás következett be, mivel az előkelő személyekhez intézett magasabb regiszterű költői leveleket már nem tartják valódi episztolának – jóllehet a műfaji minták egyáltalán nem zárnák ki –, az egyedüli előírás a horatiusi levelekre jellemző „Ernst und Spott.”

Az episztolával szembeni elvárások abból a változatos formában előkerülő, de mindenféle levélre igaznak gondolt cicerói definícióból származnak, amely szerint a levél „távollévő barátok beszélgetése”. Ez a középső stíluszintnek megfelelő barátságos tónust hozza magával: „A’ bizodalmas nyílt szívűség; a’ szelíd ’s barátságos érzés; a’ közönséges igazságok, ’s az életnek filozófiája azok a’ tulajdonságok, mellyeknek a’ Költeményes Levélben (Poetica Epistola) ki kell tündöklenni.”¹¹⁴ E fordulat a magyar episztolaelméleti reflexiókban is nyomon követhető: Kazinczy megjegyzései tanúskodnak róla. Korai episztoláival, mint amilyen a Wesselényihez vagy a Csereyhez írott, nem volt megelegedve. Levele szerint eleinte nem tudta pontosan megfogalmazni még magának sem, mik a kifogásai: „A’ Csereyhez írt Epistolát Kisnek küldöttem-meg, ’s nincs meg nálam párban. Homályosak ideáim felőle. Van benne sok a’ mit másképen szeretnék: de nem tudom mint szeretném másképen. Bár csak Kis igazítaná-meg azt. Ebben a’ nemben ő közöttünk a’ Mester, ki mindnyájunkat taníthat.”¹¹⁵ E levél után fél évvel, 1811 januárjában, Rumynak írva ezeket heroikusnak (heroische), míg a *Poétai Epistola Vitkovics Mihálynak* címűt dévaj és víg kedélyű munkának nevezi, s a horatiusi *Ibam forte via sacra* kezdetű szatírával (Sat. I, 9) való hasonlatosságát emeli ki.¹¹⁶ Ragályinak egy hónappal később már azt írja, hogy az első, melyet episztolái sorában ő is episztolai tónusúnak tart – a korábbiak ugyanis mind heroikusak (heroische) –, az az „eggy soha sem

¹¹² KazLev. XV, 433–434. Kazinczy Mailáth Jánosnak, 1818. január 15.

¹¹³ BATTEUX, *i. m.*, III, 418.

¹¹⁴ KazLev. XV, 607. (Hasznos Mulatságok, 1817, I. félév, 50. sz.)

¹¹⁵ KazLev. VII, 423. Kazinczy Döbrentei Gábornak, 1810. május 5.

¹¹⁶ KazLev. VIII, 288. Kazinczy Rummy Györgynek, 1811. január 27.

látott Római Arcáshoz”¹¹⁷ írott. Majd 1812-ben Kölcseynek küldött levelében fejti ki pontosan saját – addig elkészült – episztoláiról alkotott véleményét: „Az én episztoláimnak tónusok nem a’ Horáztéinak enyelgések, mellyekről Herder azt mondja, hogy annak karaktere Ernst u. Scherz, und Scherz und Ernst. Az én Epistoláim karaktere Hochsinn. (Illyen kivált a’ Wesselényihez, Csereyhez, Desöffyhez írtaké.) Ugyan azért olly igen kedves nekem az Arcashoz írt Epistola, mert az nem paradé – hanem pongyola. Illyen a Helmezyhez írott is, mellyet ide zárok. A Gr. Török Lajoshoz írott (a’ ki még akkor nem vala Ipam) fenn hangú ugyan, de még is nem olly feszes, mint p. o. a’ Desöffyhez írott, melly közel jár a’ Chriához. De a’ Horázt Epistoláji közt is van fenn hangú, és csaknem Chria.”¹¹⁸ Kazinczy fenntartásai egyes episztoláival kapcsolatban normatív szempontból tehát könnyen érthetőek: a korai episztolái heroikus tónusúak; Hochsinn, fenn hangú, paradés, vagy ahogy egy másik levelében nevezi e típust: „sublimis Epistolák”,¹¹⁹ mivel hérosz(ok)ról/hoz szólnak, tárgyuk vagy a címzett személye ezt a fenséges stílust követelte meg, amely viszont – és ez már poétikai nézeteinek sajátos kevercséről árulkodik – nem illik az episztolához.

Tónuselméletével kapcsolatban Csetri Lajos hívta fel a figyelmet arra, hogy az még szorosán kötődik az iskolás latin poétikákhoz, s leginkább azok felől érthető meg.¹²⁰ Szintén Csetri Lajos figyelmeztet arra, hogy Kazinczy episztoláiról vallott nézeteit már az 1810-es évektől kezdve egyre inkább Wieland kommentárjai befolyásolták, amit a leveleiből vett idézetek is igazolnak: Horatius volt ugyanis az a viszonyítási pont, amihez képest elmarasztalta saját műveit. Azok jellemzésekor Herderre hivatkozott, de éppúgy idézhetett volna mást is, tudományos közhelyeknek számítottak ezek az általános megállapítások.¹²¹ Hasonlóképpen fogalmazott egy Kis Jánoshoz írott levelében is, itt azonban szemben a Kölcseynek írott önkritikus megjegyzésekkel, mind saját, mind Horatius episztoláinak karakterét a „bölcsességgel öszvepárosított bolondoskodás vagy inkább csak bohóskodás”-ban látta.¹²²

A horatiusi episztolatípus mellett Kazinczy még egy típust különített el a maga írói gyakorlatában: az ún. francia stílusút. Ezeket elsősorban a versmérték jellemzi, rimesnek és skandálnak kell lenniük – Kis János ilyet kívánt Kazinczytól¹²³ –, másrészt viszont a „ton badin”, tehát a bohóskodás, az elmésség. Ebben a nemben több episztola is született (Ráday Pálhoz, Soós Pálnéhoz, Festetich Györgyhöz, Egy félénk íróra [Poéta vagy Historicus...]). S noha közülük Kazinczy nem egyet kedvelt, de nem készített gyakran efféléket, mert nehezek ugyan, de „[m]indég könnyebb nehezre írni, mint könnyűre”.¹²⁴ Jórészt csak arra való, hogy Kazinczy kitapasztalja, alkalmas-e a magyar nyelv az effaj-

¹¹⁷ KazLev. XXII, 275. Kazinczy Ragályi Tamásnak, 1811. február 27.; erről az episztoláról Szemere is hasonlóan vélekedett: KazLev. VIII, 522. Szemere Pál Kazinczynek, 1811. május 17.

¹¹⁸ KazLev. IX, 210. Kazinczy Kölcsey Ferencnek, 1812. január 5.

¹¹⁹ KazLev. XIV, 50. Kazinczy Döbrentei Gábornak, 1816. március 17.

¹²⁰ CSETRI, *Egység...*, i. m., 137–138.

¹²¹ Pl. J. J. ESCHENBURG, *Handbuch der alten klassischen Literatur*, Berlin–Stettin, 1801⁴, 243.

¹²² KazLev. IX, 174. Kazinczy Kis Jánosnak, 1811. december 6. (Kiemelés az eredetiben.)

¹²³ KazLev. IX, 326. Kazinczy Döbrentei Gábornak, 1812. március 8.

¹²⁴ KazLev. IX, 389. Kazinczy Döbrentei Gábornak, 1812. április 8.

ta bohóskodásra,¹²⁵ mivel ez „nálunk egészen ismétletlen termés, mert felette nehéz szépen, elmésen, könnyen urbanitással tréfálózni, szurkálgatni”.¹²⁶

Figyelembe véve, hogy miként Szemere, ő is kedvelte a Gleim- és Jacobi-féle episztolákat, az ekként jellemzett francia költői levél az Eichhornnál gresset-inek nevezett típusnak felel meg – amely azonban, mint jeleztem, az elméleti-kritikai diskurzus alapján nemigen különbözik a horatiusitól. Azonban néhány évvel később Kazinczynak a helikoni megtiszteltetésére írt episztola kapcsán tett észrevételei ennek ellentmondanak, az itt jellemzett francia stílusú episztola nem a „ton badin” követelményének felel meg, sokkal inkább a francia „ältere Manier”-nak. A különbség oka az, amint a Kölcsey–Döbrentei-levelezéshez írt kommentárjaiból kiderül, hogy a francia nyelv alkalmas ugyan „Voltairei Epitrek’, és Bernardi, Gresseti, Chauleiui édes bohóskodások’ írására”, de a túlságos szabálykövetés, „nem-merés” miatt „gyengült el”.¹²⁷ Értelmezése a Toldy által a Teleki-, Orczy-féle episztoláról írott véleménnyel van összhangban: „Ezt a’ formát választottam, tudván hogy ezt szeretik az újat és idegent filagoriáknak nézők. De azzal az istentelenséggel éltem, hogy a’ nálunk szokásban volt és így magyarnak képzelt modú versezetet egészen a’ francia Epitrek’ stíljében csináltam. Azoknál nincs phantasiai játék, ’s poétai szegénységeket a’ *sentiment*’ éneklése által pótolgatják.”¹²⁸ Kazinczy tehát – és ebben Toldy is rá hivatkozik – azokat tartotta jó episztoláknak, amelyeket a horatiusi „pongyolaság” jellemez. Azt, hogy Kazinczy mennyire komolyan vette a stíluszintek problémáját, az is mutatja, hogy a *Böloni Farkas Sándorhoz* címzett verset azért nem vette föl episztolái közé (noha eredetileg annak szánta), mert „[e]nnek tónusa nem Epistolai tónus.”¹²⁹ Kazinczy a későbbiekben is ezeket a kategóriákat alkalmazza egy-egy újabb költői levél megítélésekor.

Berzsenyi saját episztoláinak jellegzetességeiről Kölcsey kritikájának hatására írt. A több változatban elkészült antirecenzió alapvető egyezések mellett jelentős eltéréseket is mutat. Az egyezések közé tartozik, hogy Kazinczyhoz hasonlóan a stílus szempontjából ő is két típust különböztet meg: a „fennjárót”, ami az általa művelt episztolát takarja, és a „pongyolát”, ami pedig a „közönséges” költői levelet. Egyezik továbbá az ellentétpár jellemzése is: mind az *Antirecenzió*, mind az *Észrevételek* a schilleri naiv és szentimentális tipológiájára épül. A „közönséges”, horatiusi és Kazinczy-féle episztolák saját-sága 1818-ban az „elmés furcsaságok, váratlan fordulatok”, egyszóval a „gyermeki flosculus”-ok használata, miként 1825-ben, csak épp a „gyermeki”-t cseréli „naiv”-ra. Ugyanígy saját „IV. könyvbeli durva jambusokba öntött deklamáció”-inak jellemzése is állandó: 1818-ban verseinek férfias karakterét állítja szembe a gyermekiséggel, 1825-ben pedig azért hibáztatja Kölcseyt, mert „a szentimentál episztolában naiv flosculusokat”

¹²⁵ Lásd KazLev. IX, 267, 332. Kazinczy Döbrentei Gábornak, 1812. február 3. és Döbrentei Gábor Kazinczynak, 1812. március 12.

¹²⁶ KazLev. IX, 284–285. Kazinczy Kis Jánosnak, 1812. február 14.

¹²⁷ KAZINCZY Ferenc, DÖBRENTEI Gábor és KÖLCSEY Ferenc *Leveleikből*. Élet és Literatura, 1827, 299; tizenöt évvel korábban ugyanígy: KazLev. IX, 284. Kazinczy Kis Jánosnak, 1812. február 14.

¹²⁸ KazLev. XVI, 317. Döbrentei Gábornak, 1819. március 7.

¹²⁹ Idézi KAZINCZY Ferenc *Összes költeményei*, s. a. r. GERGYE László, Bp., Balassi, 1998, 359.

keres. Berzsenyi nem változtatott a két alaptípus jellemzésén, de a hozzájuk kapcsolódó tónuselméleten, illetve megítélésükben igen. Az *Antirecenzió*ban ugyanis egyértelműen az iskolás stílustant veszi alapul: „Ami episztoláimnak szokatlan tónusát illeti, arra ez a válasz: valamint minden versezetnek lehet különféle tárgya és tónusa, úgy az epistoláknak is; s valamint minden költeménynek tónusát nem a vers neve, hanem egyedül a tárgy természete határozza meg, úgy az epistoláét is. Én az emberiségnek legszentebb jussait nem önthetem játszi színekbe, hanem a tárgy méltósága szerint komoly tüzzel kellett előadnom. S az ily tónushoz a közönséges episztolák szokott cifraságai: az elmés furcsaságok, váratlan fordulatok, meglepő stutzeri kapriolok s más ily gyermeki flosculusok nem illenek.”¹³⁰ Az e határozott kijelentés mögött álló iskolás stílustannak azonban már az 1818-as változatban is olvasható egy rövid cáfolata, amely ellentmondást okoz az érvelésben. Az idézett részek előtt nem sokkal ugyanis még azt írja Berzsenyi, hogy „nem az a kérdés, mit zeng, mit és mint érez a poéta; hanem, mint zeng, s milyen színekbe öltözteti tárgyait”.¹³¹ A Tudományos Gyűjteményben megjelent tanulmányban Berzsenyi azonban feloldja ezt az ellentmondást. „[A]z ily, inkább prózai, mint poétai beszédek” elő lehet adni pátosszal is, mint Persius és Juvenalis, és „Witzzel”, mint Horatius és Kazinczy, sőt, ez utóbbi alkalmasabb is az episztolák esetében, mivel az ódai hevület és pátosz az óda műfaján kívül nem szerencsés.¹³² – Ezzel azonban nem mindenki ért egyet. Igaz ez mind a műfajra általában, mind konkrét művek esetében. Előbbit Toldynak a *Wadasi Jankovich Miklóshoz* írott episztola kapcsán idézett levele jelzi, utóbbit Döbrentei egyik fejtegetése, amely szerint Kazinczynak „fenntlegőbb lelke van, mintsem az episztola kívánja”, de ódai tűzű episztolái mégis kiváló alkotások.¹³³ Berzsenyi az *Észrevételek* (és levelei) tanúsága szerint Horatius és Kazinczy episztoláit saját művei elé helyezi; azonban a tanulmány e változata arra is rávilágít, hogy szerzője, szemben Szemere *Tudosításával*, viszonylag szűk teret enged a schilleri tipológiának. Berzsenyi szerint ugyanis nem maga a műfaj szentimentális, hanem a költője által lesz naivvá vagy szentimentálissá. Döbrentei maga is hasonlóan nyilatkozik „az Arcászhoz írt episztolá”-ról, mikor naiv jellegét, bájos „Göthei poézis”-ét emeli ki.¹³⁴

Kazinczy és Berzsenyi nézetei végül is megegyeznek az episztolában használatos tónus kérdésében. A megfelelő stílus azonban a kritikai megjegyzések szerint még nem biztosítja a költői levél költőiségét: a „pongyola” stílus tematikus kötöttségekkel is jár. Ennek jegyében zárják ki mind a teljesen hétköznapi témákat, amelyeket „csak egymásnak kellett volna együtt létező elmondani” – ez a 19. század elejétől egészen napjainkig élő vélekedés –, mind pedig azokat az általános igazságokat, amelyek előadásában a levélíró inkább gondolkodó és erkölcsbíró, mintsem költő. Röviden, az emberi életre vonatkozó gyakorlati életbölcseket másokat is érdeklő módon kell előadnia az episztolának.

¹³⁰ BERZSENYI, 100. jegyzetben *i. m.*, 207.

¹³¹ BERZSENYI, 100. jegyzetben *i. m.*, 188.

¹³² BERZSENYI, 100. jegyzetben *i. m.*, 237.

¹³³ KazLev. IX, 331. Döbrentei Kazinczy Ferencnek, 1812. március 12.

¹³⁴ KazLev. IX, 476. Döbrentei Kazinczy Ferencnek, 1812. május 28.

Az érdeklést mint episztolaelméleti kategóriát Manso fejti ki először alaposabban. Ugyanezt nem sokkal később Pölitiz is tárgyalja, az ő elképzelése szerint azonban a konkrét címzett mint neme (Gattung) vagy mint az egész emberiség képviselője szerepel, tehát az érdekesség meghatározásában a publikum is tényezőként szerepel. A magyarországi elméleti fejtegetések inkább Pölitiz elképzeléséhez állnak közelebb. Döbrentei például mind a Barcsay-életírásban, mind a *Példa-szedésben* a műfaj magyar kezdeményezőin a „magasabb” tartalmat kéri számon, ami a kívülálló olvasó számára is élvezhetővé teszi az episztolákat: „Kis Jánosnak *Igaz hát barátomja* mindenhez fog mindenkor szölli.”¹³⁵

Pölitiz esztétikája azonban nemcsak az eddig bemutatott részleges egyezések miatt fontos, tanítása az episztolák esetében Szemere és talán a kivonatát pandektáiba másoló Kazinczy író gyakorlatát is befolyásolta,¹³⁶ a szélesebb közönségnek (leendő tanárok, lelkészek, bírák, ügyvédek) pedig Bitnitz fordítása közvetítette a műfajról alkotott elképzeléseit. A megfelelő tartalom érdeklővé tételében, amint a Pölitizről szóló részekben már szó esett róla, döntő szerepe van a címzettnek. Az ő révén lehet az előadandó tartalmat individualizálni (ami az érdekességet biztosítja – a szerző és a címzett közti személyes viszony az előadást határozza meg) és egyúttal általánosítani, amennyiben egy nagyobb közösség képviselője, illetve ha eléggé ismert ahhoz, hogy az olvasóközönséget is megszólítsa. Az egyensúly fenntartására azonban ügyelni kell, mivel minél individualizáltabb a téma, annál inkább csak a szerző és címzettje számára érthető (így van ez a prózai leveleknél), tehát annál érdektelenebb.

A pölitzi elképzelések az elmélet mellett, amelyről nem tudjuk, hogy Kazinczy szerint „ez a theoria helyes theoriája e” az episztolának,¹³⁷ Kazinczy írói gyakorlatára is hatni látszanak. Ezzel magyarázza ugyanis Csereinek, hogy miért intézi végül máshoz a hozzá kezdett költői levelet. Berzsenyi lett ugyanis a címzett, mivel az episztola „es war zu sehr mit Sachen der Kunst voll, mint hogy olyanhoz ne kellett volna adressálnom, a’ ki maga is verseket csinál”.¹³⁸ De hasonló magyarázattal szolgál a Vitkovicshoz intézett költői levél magyarázatakor: „ha ebben érdemet kell keresnem, azt az elevenségben – a’ Horátz Ibam forte via sacra követésében és mindennek, *mindennek* alkalmasint tökéletes *motiválásában* találnám. Vitkovicz 1809-ben arra kért, hogy néki írjak valamit, melly hirdesse, hogy egymást ismertük, *legalább azért érdemlem ezt*, ugymond, mert én vagyok az *első* görög vallású, a’ ki magyarul írt. Ezt választám tehát themául, ’s így leve a’ darab”.¹³⁹

¹³⁵ DÖBRENTÉI, *Barcsay...*, i. m., 29.

¹³⁶ Az epigramma műfajáról Szemere Bouterweket másolja, a románcról és balladáról Kazinczy viszont ismét Pölitizet; lásd Szemerei SZEMERE Pál *Munkái*, I–III, szerk. SZVORÉNYI József, Bp., Franklin-Társulat, 1890, III, 75–76 (Szemere Kazinczy Ferencnek, 1811. május 29.); Kazinczy pandektáinak VI. kötetében (MTAK Kt. K 633/VI, 218f.).

¹³⁷ KazLev. VIII, 522–523. Szemere Pál Kazinczynak, 1811. május 17.; Kazinczy mindenesetre elteszi Pölitiz írását. (MTAK Kt. K633/VI, 256f.)

¹³⁸ KazLev. VII, 75. Kazinczy Cserei Farkasnak, 1809. november 13.

¹³⁹ KazLev. IX, 3. Kazinczy Döbrentei Gábornak, 1811. július 6. (Kiemelés az eredetiben.) Gyakorlatában az ellenkezőre is van példa: „Kenderesyhez írt Epistolám régi, csak nevét tettem elébe. Nem tudtam kihez intézzem.” KazLev. XIV, 49. Kazinczy Döbrentei Gábornak, 1816. március 17.

Úgy tűnik azonban, hogy az értelmezésekben a műfajelméleti előírások problémát okoznak. A triász 1811. május 27-i megbeszélésén például teljesen ellentétesen ítélik meg Kazinczy episztoláit. Szemere kivételével mindenki egyetért, hogy „prof. Fejér gáncsa a’ homályosságra nézve aligha nem igazságos, aligha nem helyes”, mivel mind az episztolákra, mind az epigrammákra sok magyarázat kívántatik. Ezen álláspont szerint tehát Kazinczy nem találta meg az egyensúlyt individualizálás és általánosítás között, a kívülálló számára érthetetlen a vers. Szemere ellenvetése azonban a pölitzi magyarázat gyenge pontját ragadja meg: „Kérdém, ha ismernek-e tehát művet, mely az avattakra és nem-avattakra egyformán hat; s kérdém, ha lehetnek-e esetek, melyekben az *aesthetikai* árny nem csak hiba, hanem érdem?”¹⁴⁰ Pölitz szerint ugyanis „dieser hingegen [ti. a prózai levél írójával szemben] schildert die Menschheit in einem Individuum, u. spricht zu jener, indem sie sich an dieses wendet”.¹⁴¹ Szemere arra mutat rá, hogy nem lehet meghatározni, ki vagy mi az az emberiség, akihez az episztola írójának szólania kell. Bitnitz átültetésében ezt a problémát megkerülte ugyan – „mennél inkább csak egy személyt érdekel [az episztola] előadásának foglalatja és formája, tulajdon rendeltetésétől és *aesthetikai* characterétől annál inkább eltávozik”¹⁴² –, de a „nem egy személy” számbeli minimuma ettől még tisztázatlan. Szemere azonban a magyar episztolaköltői gyakorlatban egyértelműen jelenlévő értelmezésre hivatkozik. Ányos költői leveleket nagy számban tartalmazó ún. akadémiai kódexének mottója a horatiusi „non recito cuiquam, nisi amicis”. Az „odi profanum vulgus” poétikai elve¹⁴³ Kazinczynál is jelen van, mind a vitatásba hozott epigrammák és episztolák értelmezésében: „Mártonffy fenn szóval elolvasta [a Cserey-episztolát], hogy Cserey is végyen új részt benne, ’s az Imprimaturt reá írta, magasztalással szólla felőle, és ezt vetette szavaihoz: »De ezt itt nemcsak becsülni, de megérteni sem fogják, mert Erdély a’ Literatura fentebb nemeit becsülni ’s érteni nem tudja.«”¹⁴⁴

3.3. „Csaknem Chria”. A szerkezet

A tónus és a tárgy viszonyának meghatározása befolyásolja az episztolák szerkezetéről szóló előírásokat. Általában kevés szó esik erről a különböző fejtegetésekben: amíg ugyanis a prózai levéllel való alapvető azonosságot hangsúlyozzák, addig az erre vonatkozó szabályok igazítanak el, csak formális különbségeket állapítanak meg, elsősorban a zárlathoz kötődve.

¹⁴⁰ SZEMERE *Munkái, i. m.*, 68. Szemere Pál Kazinczynak, 1811. május 27. (Kiemelés az eredetiben.)

¹⁴¹ KazLev. VIII, 522. Szemere Pál Kazinczynak, 1811. május 17.

¹⁴² BITNITZ, *i. m.*, 402.

¹⁴³ BALASSA Brúnó, *A latintanítás története: Neveléstörténeti forrástanulmány*, I–II, Bp., 1930, II, 206.

¹⁴⁴ KazLev. VIII, 96–97. Kazinczy Kis Jánosnak, 1810. szeptember 24. Fejér kritikája az egység törvénye ellen vétő epigrammáknak és episztoláknak szól, Kazinczy a kérdést nem a publikum, hanem a nyelvi egységesség kérdéseként szemléli, lásd KazLev. VIII, 386–387. Kazinczy Rummy Károly Györgynek, 1811. március 11.

A prózai levélelméletekből ismerhető levélszerkezeti előírásokhoz kapcsolódik Csokonainak a *Vitéz Imréhez (NN. barátomhoz. 1792)* című Dayka-versről írott kritikája is, amelyben a vers befejezésének és indításának összekapcsolását pozitívan értékeli: „Hogy pedig Exordiumára, a’ physica fázásra, visszatérjen, s annál fogva Szerzeményének aesthetica unitást adjon: óhajtja az Abaúji szelidebb és kiesebb vidékeket, sohajt barátiért.”¹⁴⁵

Wieland és Manso Horatius-kommentárjai nyomán a költői levél költőiségét hangsúlyozó elméletek eltérnek ettől a hagyománytól. Mindenekelőtt a tárgy egységét szabják feltételül, tehát egy levél csak egy témát dolgozhat fel és nem művészien, hanem természetesen kell „folyni elő” a képeknek, a gondolatoknak. Az érdeklődés fenntartása, az „érzékítés” azonban megköveteli a kitérőket, amelyek a prózai levél általánosan megkövetelt szerkezetét megbontják. Kazinczyt – amint arra Csetri Lajos rámutatott¹⁴⁶ – nagyban befolyásolta Horatius gyakorlata, leveleiben többször reflektál az episztolák szerkezetének problematikájára, mintáját egyértelműen Horatius episztoláinak drámai jelenetezésében, történetmondásában, indirekt beszédeiben jelöli meg, eme sajátosságokra Manso kifejezetten figyelmeztet. A Nagy Gáborhoz írt költői levélről így ír Kis Jánosnak: „Csak attól akarnék őrizkedni, hogy episztoláim *Chriáknak* ne tartathassanak. Erre tégy te engem figyelmeztet, ha a dolgot elhibázom. Minap a Nagy Gáborhoz írt episztolát közlöttem veled, nem hiúságból, nem hogy hizelkedve csiklandj, hanem hogy azt értsem, ha az episztola Oeonomiájában és Ausführungjában nem lelsz e valami feszességet vagy éppen hibát.”¹⁴⁷ Ugyan „a’ Horátz Epistoláji közt is van fenn hangú, és csaknem Chria”,¹⁴⁸ de Kazinczy számára az episztolák ideális szerkezetét valójában mégis Horatius gyakorlata határozza meg. A *Buczy Émilhez* című episztolát úgy értékeli Gyulay Lajosnak küldött levelében, hogy „kivált a vége Horátzi, mert, mint ódájában elcsap attól, a min kezdette, s gond nélkül végzi, nem olly abgezirkelt, mint a Wesselényihez, Csereyhez szóló epistoláim”.¹⁴⁹ Az ideális szerkezet tehát az ódák struktúráját követi, az episztola számára is előírva a Boileau által megfogalmazott „beau désordre”-t.¹⁵⁰ A szerkezet egyéb kérdései, mint például a megszólítás, címzés, dátumozás problémái a magyar reflexiókban, hosszabb-rövidebb elméleti fejtegetésekben nem kerülnek elő.

3.4. „Skandált, rímes, egyenetlen sorú versek”. A sorfajok

Az episztolában használatos stílus (és tartalom) problémájához szorosan kapcsolódik az alkalmazandó sorfajta kérdése is. A vizsgált elméleti irodalom e tekintetben is megle-

¹⁴⁵ CSOKONAI VITÉZ Mihály *Összes művei: Tanulmányok*, s. a. r., jegyz. BORBÉLY Szilárd, DEBRECZENI Attila, OROSZ Beáta, Bp., Akadémiai, 2002, 64. Csokonai Kazinczy Ferencnek, 1803. február 20.

¹⁴⁶ CSETRI, *Egység...*, i. m., 152.

¹⁴⁷ KazLev. IX, 174–175. Kazinczy Kis Jánosnak, 1811. december 6. (Kiemelés az eredetiben.)

¹⁴⁸ KazLev. IX, 210. Kazinczy Kölcsey Ferencnek, 1812. január 5.

¹⁴⁹ KazLev. XV, 46. Kazinczy Gyulay Lajosnak, 1816. november 18.

¹⁵⁰ A fogalomhoz CSETRI, *Nem sokaság...*, i. m., 36 ssk.

hetős szabadságot enged az írónak, csak annak kellett eleget tenni, hogy az elvárt „bizodalmas, enyelgő, szeszélyes vagy komoly tónjához képest, az ezeket leginkább festő versmértéket kell választani”.¹⁵¹ Eschenburg mindezeket figyelembe véve hat sorfaját is felsorol: az újabb nyelvekben az egyenlőtlen hosszúságú vagy a négyes jambus, a rómaiaknál a hexameter és a disztichon, a régebbi francia írók az alexandrint, míg az angolok az ötös jambust alkalmazták.¹⁵² Manso a korábbiaktól eltérően nagyobb hangsúlyt fektet a sorfaj kiválasztására – a hexametert javasolja –, mivel az episztola (és a didaktikus vers) különösen igényli a versmérték élénkítő erejét, a művelt prózához ugyanis túlságosan közel áll. Véleményéhez hasonló a Hasznos Mulatságok ismeretlen kommentátoráé, aki a *Buczy Émilhez* című Kazinczy-episztola kapcsán írt rövid elméleti fejtegetésben kiemeli a verselés fontosságát: „Külömben a’ Költő Mesterségnek ez azon egyik műve, mellyben legkevesebb helye vagyon a’ költésnek, hanem tsak a’ könnyű ’s kellemetes előadásnak. Azért itt a’ Vers elkerülhetetlen.”¹⁵³

Kazinczy kapcsán különösen jogos a felvetés, mivel levelezésében meglepően sokat foglalkozik az episztolához leginkább illő sorfajta kiválasztásával, jóllehet kezdettől fogva egyértelmű álláspontja: mindent lehet. Tervezett gyűjteményének első kötete például csak jambusokban és hexameterekben íródott episztolákat tartalmazott volna, majd „[e]zek után skandált, rímes és egyenetlen (majd hosszabb majd rövidebb) sorú versekben fogom írni episztoláimat, hogy azok az újak episztoláimnak második kötetét tehesék”.¹⁵⁴ De amint a helikoni ünnepségre írt költői levele kapcsán kiderült, ez utóbbi típust nemigen kedvelte, úgy leveleiből az is világos, hogy a hexameter alkalmazását sem tartotta e műfaj esetén különösen szerencsésnek: „A’ hexameter nem illik ízlésem szerint Ossziáni darabokra, noha azokra inkább mint Epistolákra, für die epistolarische (pedestris) Muse ist der Tritt des Hexameters zu stolz, zu prächtig. Komoly darabokra a’ németes ötös jambéjon felette alkalmas. Melly szép Don Carlos Schillerben! Irjuk Hexameterben, mi lesz. »Az Dialogus: az Epistola több.« Igen is, de az Epistola közelébb jár a’ Dialogushoz mint az Epósz tónusához.”¹⁵⁵

A jambusok mellett Kazinczy hosszasan érvel a Horatius-kommentár fordítása kapcsán. A probléma adott volt, mivel Wieland maga sem tartotta meg az eredeti versmértéket, jambusokban fordított, Kis János viszont egyiket sem követte, hanem rímes alexandrint alkalmazott, amely viszont nem nyerte el sem Dessewffy, sem Kazinczy tetszését. Előbbinek azért, mert „[m]eg kell mindég, ha lehet, az eredetinek mértékét tartani”,¹⁵⁶ utóbbinak viszont azért, mert az alexandrin – amint ezt Majláthnak kifejti¹⁵⁷ – nem illik a műfajhoz. Kazinczy ugyan a jambussal szemben is élt némi fenntartással, ha az túlságo-

¹⁵¹ DÖBRENTÉL, *Példa-szedés...*, i. m., 78r. (Szinte szó szerint ugyanígy Eschenburg és Pólitz is.)

¹⁵² ESCHENBURG, *Theorie...*, i. m., 137; Döbrentei az olasz versi sidruccioliót is felhossa, lásd DÖBRENTÉL, *Példa-szedés...*, i. m., 78r.

¹⁵³ KazLev. XV, 607. (Hasznos Mulatságok, 1817, I. félév, 50. sz.)

¹⁵⁴ KazLev. IX, 174. Kazinczy Kis Jánosnak, 1811. december 6.

¹⁵⁵ KazLev. VIII, 465. Kazinczy Döbrentei Gábornak, 1811. április 21.

¹⁵⁶ KazLev. XV, 443. Dessewffy József Kazinczynak, 1818. január 15.

¹⁵⁷ KazLev. XV, 433. Kazinczy Majláth Jánosnak, 1818. január 15.

san egyhangú, prózai, mint Dömének Baróti Szabóhoz intézett „barátságos megjátszodtatás”-ában.¹⁵⁸ (A monotónia elkerülését tartotta szem előtt Döbrentei is, amikor „a’ poetizáló leányhoz” kezdett episztolájában az anglus schémát, az ötös jambust, az alexandrinnel keverte.¹⁵⁹) Wieland megoldása ellen azonban Kazinczynak sem volt kifogása, a jól sikerült jambus megfelelő versmérték a sermók esetében: „Az Aestheticusok azt tanítják, tisztelt és szeretett barátom, hogy midőn Verseket fordítunk, azon nemű Versekben kell fordítanunk, a’ mellyben az Originál írva van, mert külömben a’ tónus egészen más lesz. Wiland a’ Horátz Epistolájit és Sermojit jambusokban fordította, ’s ez meghazudtolja az Aestheticusok’ tanításait: de miért lehetett ezeket jámbusban, könyű érteni. A’ Horátz hexameterei nem czifra hexameterek ’s igazán Sermoni propria, ’s ilyen a’ jambusz is.”¹⁶⁰

3.5. „Ez a’ szép ének”. Az episztolaértelmezés gyakorlata

A 19. század első évtizedeinek episztolaelméleti reflexióit nemcsak az adott szövegekben problémaként érzékelt kérdések köré csoportosítva lehet tárgyalni, hanem egy-egy költői levélről kibontakozó, több-kevesebb nyilvánosságot kapott viták érvelését is érdemes megvizsgálni. Fejér Györgynek Kazinczy episztoláira tett kritikájáról, valamint a Horváthoz intézett Vitkovics-episztola fogadtatásáról már esett szó, ám az egyik, talán legérdekesebb műről és a hozzá fűződő irodalomról még nem. Az eddig ismertetett és a 19. század első évtizedeit kétségtelenül jellemző elméleti irodalom alapján ugyanis első közelítésben nehéz megmagyarázni, hogy Kis János *Igaz hát barátomját*, azaz Kazinczy Ferenc házasságára írt lakodalmi versét miért tekintették – kissé önkényes csoportosítással élve – mind az „avatottak” (Döbrentei, Kazinczy, Kölcsey, Szemere, Toldy), mind a „nem avatottak” (Gedő József, Gyulay Lotti, Haller Gábor, a „Judex Curiae asztala”) az episztola műfaj elsőrangú példájának.

Kis verse esetében a műfaji hovatartozás ugyanis kétszáz év távlatából korántsem egyértelmű. A teljes cím alapján ugyanis (*Kazinczy Ferencnek öszvekelésére gróf Török Sophia-Antóniával nov. 11. 1804.*) a vers alkalmi költemény, nászének. A műfaji megítélés bizonytalanságát tükrözi a vers megnevezése is. Maga Kazinczy is hol az ihlető alkalom alapján nászéneknek,¹⁶¹ hol formából kiindulva dalnak, éneknek,¹⁶² hol pedig (itt viszont nem derül ki, mi alapján) episztolának¹⁶³ nevezte. Kis verseinek 1815-ös kiadása sem oszlatja el a bizonytalanságot. Az *Igaz hát barátom* nem a második kötetben szere-

¹⁵⁸ KazLev. XIII, 274. Kazinczy Pápay Sámuelnek, 1815. november 8.

¹⁵⁹ KazLev. XII, 288. Döbrentei Gábor Kazinczynak, 1814. december 27.

¹⁶⁰ KazLev. XV, 544–545. Kazinczy Szabó Sámuelnek, 1818. március 29.

¹⁶¹ KazLev. IX, 374, 404. Kazinczy Kis Jánosnak, 1812. április 2.; Kazinczy Sztrokay Antalnak, 1812. április 19.

¹⁶² Kis János *Versei*, I–III, kiad. KAZINCZY Ferenc, Pesten, 1815, I, p. VI.

¹⁶³ Pl. KazLev. IV, 36, 69–70, 117, 157, 459; VIII, 129.

pel az episztolák közt, hanem az *Ódák és Dalok* műfaj-megjelölésű elsőben.¹⁶⁴ (A másodikban ellenben szerepel egy Kazinczynak címzett költői levél.) Az egyes versek műfaji besorolására Kölcsey is kitér 1817-es kritikájában: sem a kötetelnevezésekkel, sem a versek beosztásával nem ért egyet. Szerinte jobb lett volna, ha az első kötet lírai énekek név alatt jelent volna meg, mivel több olyan mű található benne, mely nem sorolható sem az ódák, sem a dalok közé. Példaként említi a *Kazinczyhoz* írott verset is (I. kötet 171., az *Igaz hát barátom*), mely szerinte a poétai episztolák közé tartoznék inkább.¹⁶⁵ A műfaji kategóriák meglehetősen szóródása arra utal, hogy a jól ismert és az egyes kritikai észrevételekben felhasznált újabb episztolaelméleti irodalom tanításai mögött még erőteljesen hat az a még Gottsched poétikájában is ható felfogás, amely az alkalmiság egyik műfajának tekinti az episztolát – és különösen ajánlja azoknak, akik jó barátjuk házasságára írának verset.¹⁶⁶ Az elragadtatott dicséreteken és a rövid, általános megjegyzéseken túl a vers egyetlen részletesebb korabeli elemzése révén, valamint a vers keletkezéséről tanúszkodó források figyelembevételével a különböző episztola-felfogások viszonyát is új megvilágításba lehet helyezni. (Némi fenntartással ugyan, mivel az ügyben érintett Kazinczy uralja e forrásokat.) Kazinczy elemzése (és a vele egyetértő kortársi vélemények) alapján tehát Kis Jánosnak sikerült átalakítania az epithalamium jellegzetesen alkalmi műfaját.

Kazinczy egy Kis Jánosnak írt levélben ismerteti kapcsolatát Sophie-val, majd a következőt kéri tőle: „Én tőled azt várom, azt kívánom, hogy te az én szerelmemet tedd halhatatlanná maradékink emlékezetében [...] írj meleg szívvel, ami tetszik, fessd a házasság élet boldogságát egy kis episztolácskában vagy énekecskében, s az nekem elég.”¹⁶⁷ A felkérés gesztusa sem a gyakorlat – amint a Nagy Gáborhoz vagy a Vítkovichhoz intézett episztola esete mutatja –, sem az újabb elméletek szempontjából nem kifogásolható, sőt, Kazinczy arra is ügyelt, hogy a személyes körülményeit esetleg nem ismerő olvasó is kellően motivikusnak érezze az episztolát: Kis verseinek publikálásakor előzőkenyen ismerteti az előzményeket. Sztrokaynak írt levele szerint ez vezette őt, amikor megkérte Kis Jánost, hogy „Verseinek kiadásában ezen Epistolája előtt egy Sonettóm állhasson”.¹⁶⁸ Ugyanitt azt az utasítást adja pesti megbízottjának, hogy a leánykérés költői feldolgozását, *A' Kötés Napja* című szonettet helyezze ide.¹⁶⁹ Az újabb episztolaelmélet érdekléskövetelményének azonban nemcsak ekként felel meg az *Igaz hát barátom*. A felkérés ürügye és a megadott téma ugyanis egyáltalán nem idegen Kis János költészetétől. Verseinek három kötetében több költemény is a „házasság élet boldogsága”-val foglalkozik; a *Hymen dicséretének* beszélője ars poetica-szerűen fogalmazza meg.¹⁷⁰ Kis János versével

¹⁶⁴ KIS, *i. m.*, I, 171–179.

¹⁶⁵ KÖLCSEY, *i. m.*, 415–416.

¹⁶⁶ GOTTSCHED, *i. m.*, 674; további példák: MOTSCH, *i. m.*, 69–70.

¹⁶⁷ KazLev. III, 247. Kazinczy Kis Jánosnak, 1805. január 1.

¹⁶⁸ KazLev. IX, 367, 404. Kazinczy Sztrokay Antalnak, 1812. március 27., Kazinczy Sztrokay Antalnak, 1812. április 19.

¹⁶⁹ KIS, *i. m.*, I, 169–170. A vers alatt ott áll Kazinczy neve is.

¹⁷⁰ Lásd FRIED István, „... törpe növény a' cedrusos erdőn...” = *Klasszika és romantika között*, szerk. KULIN Ferenc, MARGÓCSY István, Bp., Szépirodalmi, 1990, 159–171.

azonban először nem a kötetben találkozhatott az olvasó, hanem önálló nyomtatványként még 1805-ben. Az erről megjelent recenzió, melyet Kazinczy volt kénytelen (?) megírni, pótolja és bővíti a kötetkompozíció által adott értelmezési útmutatást. A recenzens magáról az episztoláról két szempont alapján ír: előbb a tárgy előadásáról, majd a vers alkalmiságáról. Az előbbinél kitér a szerkezetre, a kifejezésekre és az előadás filozofikusságára, utóbbinál a címzett és a szerző viszonyát elemzi. És ha ezek külön-külön nem is volnának elégségesek ahhoz, hogy bármely elméleti hagyomány alapján episztolának tartassék a vers, összességükben mégis ezt támasztják alá. „Az ének plánuma igen bölcsen van elrendelve, a' gondolat elejétől fogva mind végiglen hathatós és teljes erővel; az ideák újak, csillogók [...] mindenünnen soknemű tudomány, kivált mythologiai, 's a' görög Classicusokkal való szoros ismeretség tündöklék; 's rajta az életnek legjózanabb Philosophiája ömlött-el. De leginkább azt a' kifogyni nem tudó ubertást lehet csudálni, melly tárgyát, mellyek érzésétől elmelegetett, új meg új képekben 's gondolatokban adja elő.”¹⁷¹

Kis tehát betartja, hogy a költői levélben végig csak egy témáról szabad írni; az egyre sorjázó új képek és gondolatok biztosítják azt az egyedi szemléletet, amely érdeklővé teszi a „soknemű tudomány”-t. Kazinczy leírása alapján a vers betölti azt az általános elvárást is, amely szerint az episztolának a hétköznapi életből kell merítenie, és az életre alkalmazható tudni érdemes igazságot kell előadnia. A nyelvi megformálás – „a' kifejezések igazak és kényesen vannak válogatva; a' vers könnyű és kellemes folyamatú” – megfelel mind az előírásoknak, mind a horatiusi episztolaköltészet általános jellemzésének. Mindezek mellett az alkalmiságról írottak is az újabb episztolaelmélet szabályaihoz kapcsolják a recenziót: „A' vers nem a' személyt magasztalja, nyavalyás alkalmatossági versezeteinknek szokások szerint, hanem a' dolgot, a' páros élet boldogságát festi, és ahol magasztal, ott nem a' hideg hizelkedés, hanem a' barátság forró szava szól.”¹⁷² Az itt adott elemzés ugyanis – bár kétségtelenül jogos Csetri Lajos óvatosságra intő megjegyzése – az episztolaelmélet egyik újabb eleméhez, a címzett egy nagyobb közösség képviselője gondolatához csatlakozik. Kis János verse tehát azért lehet jól sikerült episztola, mert a szerző ebben a versben megtalálta a középutat a házaset boldogságát festő versek „prédikállása” (Aranka) és a csak személyt magasztaló alkalmi versek „dicsériái” (Barcsay) között; megtalálta azt a címzettet, akihez ebben a (számára kedves) témában verset írhat (mert Kazinczy éppen házasodik), van annyira közismert, hogy rajta keresztül szélesebb közönséghez szólhat, és olyan kapcsolatban van vele (barátok), amiktől mégis személyes lesz a vers, hitelesebb a tanítás.

¹⁷¹ A recenziót VÁCZY alapján idézem: KazLev. IV, 577–578; a főbb gondolatok megtalálhatók már a néhány hónappal korábban írt levélben: KazLev. IV, 69–70. Kazinczy Döbrentei Gábornak, 1806. február 28.

¹⁷² A recenziót VÁCZY alapján idézem: KazLev. IV, 577–578. – Lásd még: „[Horatius] Ezután [miután Maecenas befogadta] ha valami alkalmatosság adta elé magát, verselt, de alkalmatossági verseibe is nem egyedül üres dicséretkebe vesztette-el magát, hanem józan gondolkodást tett azokba.” DÖBRENTEI, *Horátz, i. m.*, 221.

4. Egy botfülű lovag és egy kacagásra méltó báró

Góngora szerint roppant „bunkó” füle van annak a „lángésznek”, aki egy románcot képes szonettnek nevezni.¹⁷³ Az illető lovagnak természetesen nem a hallásával van probléma, egyszerűen semmit sem értett. E példa talán túlságosan távoli ahhoz, hogy rámutasson a poétikai-retorikai vizsgálatok „vakfoltjára” a felvilágosodás kori episztola esetében, jöjjön egy „közelebbi”.

Egy nap váratlan vendég állít be Prónay Sándorhoz. A báró „[e]lálmlétkodott [...] látásomon” – így Szemere, a vendég –, „kapargatta tobák szelenczéjét s képét és szája környékét, s kucczongatott s öszve meg öszvecsókola”.¹⁷⁴ A meginduló beszélgetés azután hamarosan Berzsenyire és verseinek nemrég megjelent első kiadására fordul. A báró bírálhatja a kötetet, amiről a levélíró beszámol mesterének is: „»Én [...] így osztanám fel B.[erzsenyi] verseit: I. Könyv: Anacreontikumok (a szerelmet éneklő darabokat érti ezen czimen). II. K. Ódák, melyekben a Lebens Klugheitot vagy Lebens Weisheitot éneкли. III. K. Epistolák.« Br. Prónaynak mind *Epistel* az, a mely darab valakihez van datálva; epistel az is, a mely Kazinczyhoz, Kishez, Prónayhoz stb. adressiroztatott.”¹⁷⁵ A Szemere reflexiójában megbúvó gúny, amelyet az utolsó ponthoz fűzött magyarázatában alig leppez, érthető, amennyiben tudjuk, hogy a levél 1814-ben született, Berzsenyi verseinek első kiadása után, s hogy az irodalomtörténeti konszenzus szerint csak a második kiadás (1816) negyedik könyvében kaptak helyet episztolák. Ennek ismeretében talán megértjük azt is, hogy Szemere miért volt általában oly lekicsinylő véleménnyel a „Prónay Sándorok” tudományos képességeit illetően.¹⁷⁶ A mindenkori értelmező számára azonban két évszázad távolából korántsem olyan egyértelmű a báró ostobasága, amint azt Szemere levele sejteti: a műfaji hovatarozás ugyanis lényegében döntés kérdése, ami természet-szerűleg az értelmezéseket is érinti.¹⁷⁷ A következő két példa az episztolák kapcsán veti fel e problémát.

Az első mindjárt az előbbi Szemere-levélhez kapcsolódik. Igaz ugyan, hogy Berzsenyi a második kiadás negyedik kötetében hét olyan verset közöl *Epistolák* cikluscím (?) alatt – *A pesti magyar társasághoz, Döbrentei Gáborhoz, Dukai Takács Judithoz, Vitkovics Mihályhoz, Barátnémhoz, Helmecezi Mihályhoz, Vandal bölcsesség* –, amelyek az első kiadásban még nem szerepeltek, de a Berzsenyi-episztolák kicsiny korpusza azért időről időre (pontosabban: kiadványról kiadványra) változik. Még Berzsenyi életében, verseinek második kiadása után 12 évvel Toldy a *Handbuch der ungrische Poesie* válogatásakor a műfaji index alapján ezek közé sorolta a *Levéltöredék barátnémhoz* is. – A vers

¹⁷³ Luis GÓNGORA, *Egy lovagra, aki szonettnek mondott egy románcot*, ford. WEÖRES Sándor = L. G., *Válogatott versek*, bev. Federico GARCÍA LORCA, vál. ANDRÁS László, Bp., Európa, 1966, 120.

¹⁷⁴ SZEMERE *Munkái*, i. m., 107. Szemere Pál Kazinczy Ferencnek, 1814. január 17.

¹⁷⁵ SZEMERE *Munkái*, i. m., 107. Szemere Pál Kazinczy Ferencnek, 1814. január 17.

¹⁷⁶ SZEMERE *Munkái*, i. m., 92. Szemere Pál Kazinczy Ferencnek, 1812. december 20.

¹⁷⁷ Lásd a *Fanni hagyományai* kapcsán BORBÉLY Szilárd, *Műfaji minták a Fanni hagyományai*ban, *Studia Litteraria*, 26 (1998), 171–185.

értelmezésénél azóta is mindenki elismeri levéljelleget,¹⁷⁸ abban viszont eltérnek, hogy mennyire tekintik ezt valós szituációnak, hogy a vers lényegét valóban a keret levéljellegre adja-e.

Döbrentei 1842-es Berzsenyi-kiadása az 1816-oshoz képest az „Írásnem szerinti sorzat” szerint két újabb verset sorol a „Költéri levelek” közé: a *Barátimhoz (Már-már félreteszem Lesbosi lantomat...)* és a *Felsőbüki Nagy Benedekhez* címűt. (Igaz, a *Vandal bölcsességet* „Gúny”-nak tartja, a *Levéltöredék barátnémhoz* pedig elégiának.¹⁷⁹) Döbrentei elképzelését részben igazolni látszik Onder Csaba az általa sajtó alá rendezett kiadásban, melyben a *Barátimhoz* és a negyedik kötet episztolái között szoros kapcsolatot sejtet.¹⁸⁰ Toldy az 1842-es kiadás ismeretében az általa sajtó alá rendezett Berzsenyi-kötetben az episztolákat közlő ötödik könyvben adja a *Levéltöredéket* és az 1816-os episztolákat (a *Vandal bölcsesség* kivételével), valamint egy újabbat, a *Kazinczy Ferenczhez* címűt. Az episztola műfajmegjelölés különösen jelentős e kiadás esetében, mivel a kiadó csak ezt az egyet nevezi meg, és mert az értelmező szerepét is hangsúlyosan vállalja. Toldy szándéka szerint, ha már „egy abszolút időszori rend helyre állítása” lehetetlen is, de ezt megközelíti a Berzsenyi „élet- és kedélyphásisaival egészben párhuzamot tart”-ó „csoportozás”. A költői „élmények”-en, a „külső és belső valóság”-on alapuló¹⁸¹ életmű-értelmezés a megadott adatok szerint is 1809–1817 között született episztolákat az utolsó (!) alkotások közé helyezi. Eljárása az episztolaelmélet azon topozsát idézi, amely a lassan kiöregedő, ám roppant bölcs (és a mesterség minden csinját-bínját ismerő) költő autentikus műfajaként értékeli a költői levelet.

A második példa arról tanúskodik, hogy a név mennyire meghatározza az értelmezést. Fenyő István mind kritikátörténeti monográfiájában, mind tanulmányában¹⁸² külön kitér Vitkovics Mihály *Horvát István barátomhoz* című versére, s a következőkben látja jelentőségét: „Szokatlan óda ez: a hősi hexameterekben az időszerű, sőt addig a költészet számára »földhözragadt«-nak tekintett hazai falusi valóság jelenik meg [...] méghozzá eszményként.”¹⁸³ Amennyiben Csetri Lajos e versértelmezéshez fűzött észrevételei¹⁸⁴ nyomán Vitkovics szövegét nem ódaként, hanem episztolaként olvassuk, akkor Fenyő elemzése módosításokra szorul. Ebben az esetben ugyanis nem meglepő sem a versforma, sem a téma, sem a hangnem. A vers jól illeszkedik a műfaj hagyományaihoz. Mindkét értelmezés (a tudomány hitelesítő mechanizmusait tekintve) egyenrangú, az olvasó mégis dönteni kényszerül (mert történetesen egy episztoláról szóló dolgozatot ír [illetve olvas]). Történeti poétikai szempontból Csetrinek igaza van. A 19. század eleje episztola-felfogásának megfelelő Vitkovics verse, amit bizonyít, hogy a kortársak kivétel nélkül

¹⁷⁸ Pl. CSETRI, *Nem sokaság...*, i. m., 282; BERZSENYI, 100. jegyzetben i. m., 519.

¹⁷⁹ BERZSENYI Dániel: *Összes művei*, I–III, kiad. DÖBRENTEI Gábor, Buda, 1842, I, 292, 201–312, 313–316.

¹⁸⁰ BERZSENYI Dániel, *Verseik*, kiad. ONDER Csaba, h. n., Raabe Klett, 1998, 131.

¹⁸¹ Berzsenyi BERZSENYI Dániel *Munkái*, kiad. TOLDY Ferenc, Pest, 1864, 31.

¹⁸² FENYŐ, i. m., 131; FENYŐ István, *Az Erdélyi Muzéum szerepe a reformkor eszmei előkészítésében* = F. I., *Magyarság és emberi egyetemesség*, Bp., Szépirodalmi, 1979, 32–33.

¹⁸³ FENYŐ, *Az Erdélyi...*, i. m., 33.

¹⁸⁴ CSETRI, *Egység...*, i. m., 329–330.

e műfaj mintapéldányának nevezték magánlevélben, kritikában, antológiában, tankönyvben egyaránt.¹⁸⁵

Góngora és Szemere példája, úgy tűnik, megerősíti a történeti poétikai kutatások szükségességét: a „mindent a maga mércéjével” igénye maga is régi történettel bír. Ám e példák sokkal inkább a „szabálysértés” tényét közvetítik, tehát csak annyit jeleznek, hogy a történeti poétika klasszikus alapelve és metodikája (az előírások összegyűjtése, majd annak vizsgálata, miképp tükröződik ez a hagyományban, s végül a „mai” értelmező történeti poétikai olvasása) éppúgy lehet történetietlen is.¹⁸⁶

¹⁸⁵ Sorrendben: pl. KazLev. XI, 387, 436, 458; Wiener Allgemeine Literaturzeitung, 1815. április 25., idézi KazLev. XIII, 567–568; DÖBRENTEI, *Példa-szedés...*, i. m., 76r–85v.

¹⁸⁶ A sorrend mögött az az elv húzódik meg, miszerint a „produkciónak és recepciónak a korban [...] azonos a bázisa”. SZILASI László, *A történeti poétika története (1982–2000)*, BUKSZ, 2001. ősz, 259; a továbblépés lehetséges iránya az episztolák mediális problémáinak vizsgálata. Készülő disszertációm ezzel az aspektussal is foglalkozik.